

VARSTVO SPOMENIKOV

VESTNIK ZAVODA ZA ZAŠČITO IN ZNANSTVENO PROUČAVANJE
KULTURNIH SPOMENIKOV IN PRIRODNIH ZNAMENITOSTI LRS

Leto I.

Ljubljana, v avgustu 1948

Štev. 1.

V dobi vsestranske kulturne, socialne in gospodarske preobrazbe, ki jo doživlja naša država po zmagovito zaključeni narodno osvobodilni borbi, se nujno pojavljajo nove naloge in nove razvojne možnosti tudi na področju spomeniškega varstva. Pomembni kulturni spomeniki in prirodne zanimivosti tvorijo pri vseh kulturnih narodih dragoceno duhovno in materialno posest, ki jo varujejo pred propadanjem in jo tako zavestno ohranjajo sedanosti in bodočim rodovom. Vse te vrednote smo dolžni ceniti in jih utrjevati v zavesti ljudskih množic, ki si gradijo v svoji lastni državi temelje svojega blagostanja in napredka.

Z rastočo kulturno obogatitvijo našega naroda in s spopolnitvijo znanstvenih pripomočkov je zrasla naravno tudi v Sloveniji živa potreba po ohranitvi in proučevanju naše kulturne dediščine, ki pomeni prvobitne in zato nenadomestljive vrednote.

Skrb za varstvo najznamenitejših zgodovinskih, umetnostnih, narodopisnih in prirodnih spomenikov, ki so nad vse zgovorne priče in zrcalo bodisi ustvarjalnih sil in razvojnih poti naše zgodovine bodisi prirodnih in zemljepisnih značilnosti naše zemlje, naše pokrajine z vsemi njenimi lepotami in zanimivostmi, v naši ožji domovini in domačiji ni nova in neznana. Tradicija spomeniškega varstva je bila in je v Sloveniji kljub predvojnimi družbenim oviram in zaostalosti, kjub skromnosti sredstev in pripomočkov, pozitivna postavka, s katero lahko računa v naprednem smislu še posebej doba oživiljenih ljudskih sil in široko zajete ljudsko prosvetne aktivizacije v FLRJ in LRS.

Kulturne dobrine so skupne ljudske vrednote; zdaj so postale splošno pristopne in preko njih se seznanjamo s stvaritvami naše preteklosti in z delovanjem naših velikih mož. Le s poznavanjem zgodovine, ki nam jo ponazorujejo kulturni spomeniki, razumevamo sedanost in po njih se nam odpirajo novi vidiki ter perspektive bodočnosti.

Poznanje kulturnega in prirodnega spomeniškega bogastva narašča v šir in zato je že danes nujno potrebno, da tudi s pomočjo popularizacije spomeniškega varstvenega področja sistematsko usmerjamo in poglobljamo zanimanje delovnega ljudstva za one vrednote, katerih ohranitev je zahteva splošnih koristi in katerih varstvo je ljudska oblast poverila posebnim varstvenim ustanovam, to je republiškim Zavodom za varstvo in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti.

Tako je dozorela v drugem letu petletke nujna potreba po posebnem glasilu, ki bo izhajalo po možnosti štirikrat letno in ki naj poljudno tolmači cilje, načela, konkretne naloge, akcije in ukrepe spomeniškega varstva čim širšim krogom slovenske javnosti, predvsem pa upravnim organom ljudskih

oblasti, okrajnim LO, krajevnim LO ter kulturno prosvetnim in gradbenim ustanovam, gospodarsko načrtnim ustanovam, mladini in šolam, nadalje prosvetnim aktivom, množičnim organizacijam itd. Tako kulturno prosvetni kakor tudi upravni funkcionarji drugih strok naj dobe v tem glasilu povprečen informativen vpogled v delovanje in potrebe spomeniškega varstva, saj posega obsežna državna zaščita kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti, ki temelji danes na posebni sodobno urejeni zvezni in republiški spomeniški zakonodaji, v prepletena področja raznih strokovnih panog.

Pravilne odnose do spomeniškega sektorja, pravo razumevanje za ukrepe konservatorja in restavradorja ter za dolžnosti varuhov in upravnikov spomenikov, pa narekuje poleg zgolj razumskih interesov še posebej ljubezen do vsega, kar je lepega, svojstvenega, resnično pristnega, po izrazu, vsebini in obliki samoniklega in plodovitega v delih slikarstva, kiparstva, umetne obrti, arhitekture, urbanizma, ljudske umetnosti. Merilo narodove kulture in zrelosti se v največji meri izraža v prizadevanju po zaščiti in proučevanju kulturnih spomenikov, ki pomenijo poleg svoje posebne znanstvene ali umetnostne in estetske vrednosti pogosto tudi znatno materialno vrednost.

Kulturni spomeniki v smislu spomeniškega varstva, n. pr. dela slovenskih umetnikov in mojstrov vseh dob pa tudi izdelki tujcev na naših tleh, znameniti rokopisi, arhivalije, knjige, dragocene freske v cerkvah, baročni oltarji, slikovita znamenja, dragocene starine in izkopanine, gradovi, kmečko stavbarstvo, prastare naselbine in moderno regulirana mesta ob njih, pohištvo, orodje in noše, vaške lipe, redke planinske rastline, naravni in umetni parki, pokrajinske lepote — vse to je z vidika splošne blaginje in skupne dobrobiti važen del ljudskega premoženja in pri kulturnih narodih nič manj uvaževana sestavina narodnega bogastva kakor so naravni zakladi, tovarne, rudniki, elektrarne, banke itd.

Dolžnost nas vseh je, da cenimo in spoštujemo ustvarjalne napore, pričevalnost dela ali dokumentacijo življenja nešteti generacij, da se v ta namen seznanjamo z načeli in nalogami spomeniškega varstva tudi v naši živi sedanjosti, ko stojimo na prelomu dveh velikih zgodovinskih razdobj, v času, v katerem propada staro in raste novo in v katerem je treba še posebej paziti z vso budnostjo na ohranitev tega, čemur je kljuboval zob časa, kar nam je uspelo rešiti pred propadom po srečni usodi med vojnimi dogodki in elementarnimi katastrofami. Samo na tej podlagi se lahko smotrno vključuje tudi spomeniško varstvo v petletni plan naše kulturne in gospodarske izgradnje.

Prepričani smo, da se bo s pravilno vzgojo nove socialistične družbe razvila in prodrla med ljudi še globlje zavest o nujnosti ohranitve pomembnih kulturnih dobrin, za katere odgovarjamo pred svojim lastnim narodom, našimi potomci in pred vsem svetom. Te dobrine trajno in verno izpričujejo od početka naše zgodovine pa do narodno osvobodilnih borb naše lastnosti in sposobnosti, našo bitnost in veljavo.

Uredništvo

Spomeniška zakonodaja

Eno izmed temeljnih pridobitev pomeni dejanskim potrebam ustrezajoča in zato napredna asme ena spomeniška zakonodaja, ki ima pri nas svojo podlago že v raznih zakonskih odločbah iz časa osvobodilne borbe naših narodov (n. pr. v splošnem zaščitnem odloku predsedstva SNOS-a z dne 27. januarja 1945). Prvi zvezni spomeniški zakon DFJ z dne 23. julija 1945 je bil po sprejetju državne ustave v reviziji deloma potrjen in deloma spremenjen, tako da pomeni današnji novi splošni zakon o varstvu kulturnih spomenikov in naravnih redkosti FLRJ z dne 4. oktobra 1946 temeljno in za vso državo FLRJ veljavno podlago za varstvo in proučevanje spomenikov ter podlago za izdajanje posebnih federalnih republiških zakonov spomeniškega varstva. Tako je bil sprejet na letošnjem spomladanskem zasedanju Ljudske skupščine LRS dne 19. maja 1948 republiški zakon za področje LRS.

Ukaz

Na podlagi 4. točke 72. člena ustave Ljudske Republike Slovenije v zvezi s 4. členom zakona o Prezidiju Ljudske skupščine LRS razglasa predsedstvo Prezidija Ljudske skupščine LRS zakon o varstvu kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti v Ljudski republiki Sloveniji, ki ga je sprejela Ljudska skupščina LRS dne 19. maja 1948 in ki se glasi:

Zakon

o varstvu kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti v Ljudski Republiki Sloveniji

V Ljudski Republiki Sloveniji so vsi kulturni spomeniki in prirodne znamenitosti kot znanstvene in estetske kulturne dobrine v varstvu Ljudske Republike Slovenije, ne glede na to, v čigavi lasti, upravi ali posesti so.

1. člen

Za kulturne spomenike po tem zakonu veljajo premični in nepremični predmeti ali skupine predmetov, ki so zgodovinsko, arheološko, kulturno-zgodovinsko, umetniško, etnografsko ali sociološko pomembni oziroma domačijsko značilni, zlasti pa spomeniki narodno osvobodilne borbe.

Prirodne znamenitosti po tem zakonu so premični ali nepremični predmeti zoološke, botanične, geološko-paleontološke, mineraloško-petrografske, zemljepisne in podobne znamenitosti ali redkosti in predmeti ali pokrajinski predeli posebne prirodne lepote.

2. člen

Varstvo teh spomenikov in prirodnih znamenitosti izvaja Zavod za varstvo in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Slovenije s sedežem v Ljubljani, ki jih tudi znanstveno proučuje in opravlja tudi druge naloge po tem zakonu.

Zavod za varstvo je pod vodstvom ministra za prosveto LRS.

Minister za prosveto LRS lahko določi tudi druge zavode ali ustanove, da sodelujejo pri tem varstvu in proučevanju.

3. člen

Na predlog zavoda za varstvo odloča minister za prosveto LRS o tem, kateri spomeniki oziroma prirodne znamenitosti so zavarovane po tem zakonu, kakor tudi o mejah neposredno zavarovane nepremičnine in njene okolice, ki jo zadenejo omejitve po tem zakonu.

Odločba o varstvu po prvem odstavku se pošlje lastniku oziroma posestniku oziroma upravitelju predmetov. Ta ima zoper odločbo v 15 dneh po prejemu odločbe pravico pritožbe na vlado LRS, katere odločba je dokončna. Pritožba nima odločilne moči.

Vsaka odločba o varstvu se objavi v »Uradnem listu LRS«. Pravno močna odločba, s katero se razglasi za zavarovano nepremičnina, se pošlje tudi pristojnemu okrajnemu sodišču, da v zemljiški knjigi zaznamuje, da je nepremičnina zavarovana po določbah tega zakona; na zahtevo Zavoda za varstvo zaznamuje sodišče že pred pravnomočnostjo odločbe, da je uveden postopek za varstvo po tem zakonu.

Odločbo o varstvu, s katero je prizadet nedoločen krog oseb (lastnikov, posestnikov, upraviteljev) izda minister za prosveto v sporazumu s predsednikom vlade LRS. Taka odločba se objavi samo v »Uradnem listu LRS«. Zoper njo ni pritožbe.

4. člen

Zavod vodi osrednji razvid vseh predmetov, ki so bili razglašeni za zavarovane po 3. členu tega zakona.

Ta razvid ima javni značaj.

5. člen

Nepremični in premični kulturnozgodovinski in drugi v drugem odstavku 1. člena navedeni spomeniki se brez poprejšnjega dovoljenja pristojnega Zavoda za varstvo ne smejo razkopavati, premeščati, predelovati, restavrirati, dozidavati ali podirati.

Prav tako se nepremični in premični spomeniki, prirodne, zoološke, botanične in druge, v tretjem odstavku 1. člena navedene redkosti in lepote brez poprejšnjega dovoljenja Zavoda za varstvo ne smejo urejati, odkopavati, poškodovati, lomiti ali kakor koli uničevati.

6. člen

Premični spomeniki se brez poprejšnjega naznanila Zavodu za varstvo ne smejo odsvojiti ali zastaviti. Zavod za varstvo lahko prepove premestitev spomenika v drug kraj, če je ta premestitev v nasprotju z namenom varstva.

Ob prodaji nepremičnin ali premičnin spomenikov je prodajalec dolžan vsak posamezen predmet poprej ponuditi v odkup Zavodu ali ustanovi, ki jo določi Zavod za varstvo. Zavod oziroma od njega določena ustanova mora najpozneje v 30 dneh izjaviti, ali uporabi svojo predkupno pravico.

V mejah, ki so določene z odločbo o varstvu, je na nepremičnini brez poprejšnjega dovoljenja Zavoda za varstvo prepovedana vsaka gradnja ali kakršna koli sprememba oblike terena.

7. člen

Vse premičnine in nepremičnine spomeniškega pomena v javni ali zasebni lasti ali posesti morajo biti dostopne za znanstveno proučevanje ali raziskovanje.

Z odločbo po 3. členu tega zakona se lahko izreče, da morajo biti nepremičnine ali premičnine spomeniškega pomena dostopne javnosti.

8. člen

Znanstveno raziskovanje in izkopavanje spomenikov se sme opravljati samo z dovoljenjem Zavoda za varstvo in v sporazumu z njim.

Izkopani objekti se morajo po navodilih Zavoda za varstvo zavarovati na stroške ustanove ali zasebnika, ki je izkopaval.

9. člen

Vse premičnine kulturnozgodovinskega, umetniškega ali etnografskega pomena ter prirodne znamenitosti, ki so bile po 31. juliju 1945 izkopane ali bodo izkopane ali kako drugače izločene iz zemlje, potegnjene iz vode ali sploh najdene pri znanstvenih izkopavanjih ali raziskovanjih v imenu države ali z dovoljenjem Zavoda za varstvo, postanejo državna last.

10. člen

Z dovoljenjem ministra za prosveto sme Zavod za varstvo izvrševati znanstvena raziskovanja ali kopati na državni, združni ali zasebni nepremičnini še preden je izdana odločba o varstvu po 3. členu tega zakona, če utegne biti na tej nepremičnini kak predmet spomeniškega pomena.

11. člen

Lastniku nepremičnine, na kateri se izvršujejo znanstvena raziskovanja ali se izkopava, se da odškodnina v višini dejansko napravljene škode.

Odškodnino določita sporazumno Zavod za varstvo in prizadeta stranka; če do sporazuma ne pride, določi odškodnino pristojno okrajno sodišče.

12. člen

Strokovno fotografsko ali filmsko snemanje, merjenje in risanje zavarovanih nepremičnih in premičnih spomenikov je brez dovoljenja Zavoda za varstvo prepovedano.

13. člen

Vse nepremičnine in premičnine spomeniške narave se smejo zaradi pravilnega varstva in uspešnejšega znanstvenega raziskovanja na predlog ministra za prosveto razlastiti v korist države.

Razlastitev se izvede po določbah osnovnega zakona o razlastitvi.

14. člen

Kdor ima ali upravlja nepremičnino, ki spada pod določbe tega zakona, jo mora na svoje stroške vzdrževati.

Zavod za varstvo pa lahko opravi taka dela na svoje stroške.

15. člen

Kdor najde ali odkrije predmete, ki spadajo pod varstvo tega zakona, mora to takoj sporočiti Zavodu za varstvo.

16. člen

Lastnik nepremičnine, ki spada pod določbe tega zakona, uživa zanj od dneva, ko je bila izdana odločba o postavitvi pod varstvo, davčne olajšave po predpisih, ki jih bo izdala vlada LRS.

17. člen

Kdor ravna v nasprotju z določbami 5. in nadaljnjih členov tega zakona ali sicer na zavarovanem kulturnem spomeniku ali prirodni znamenitosti povzroči kako škodo, mora po navodilih Zavoda za varstvo na svoje stroške vse vrniti v prejšnje stanje ali pa povrniti škodo, in sicer razen lastniku tudi državi. Višino odškodnine določi pristojno sodišče.

Ob ponovni prekršitvi 5. člena tega zakona ali zlonamerni poškodbi zavarovanega spomenika kakor tudi ob nedovoljeni premestitvi na drug kraj ali ob poskusu, da se zavarovani premični spomenik odpelje v inozemstvo, se sme po odločbi pristojnega okrožnega sodišča odvzeti spomenik lastniku brez vsake odškodnine.

18. člen

Prekršitve predpisov 5., 6., 8., 12. in 15. člena tega zakona se kaznujejo po določbah 18. člena Splošnega zakona o varstvu kulturnih spomenikov in naravnih redkosti z dne 4. oktobra 1946 (Ur. list FLRJ z dne 8. oktobra 1946, št. 576/81-46).

19. člen

Minister za prosveto LRS izda predpise o notranji ureditvi in delu Zavoda za varstvo, o ureditvi in vodstvu razvida po 4. členu tega zakona, podrobnejše določbe o načinu varstva spomenikov kakor tudi druge predpise za izvajanje tega zakona.

20. člen

Ta zakon dobi veljavo osmi dan po objavi v »Uradnem listu LRS«.
U. št. 102.

Glavno mesto Ljubljana dne 21. maja 1948.

Prezidij Ljudske skupiščne Ljudske republike Slovenije

Sekretar:

France Lubej l. r.

Predsednik:

Josip Vidmar l. r.

Zavod za varstvo spomenikov LRS

Zavod za varstvo in znanstveno proučavanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti LRS s sedežem v Ljubljani je bil ustanovljen na podlagi prvotnega zveznega zakona (čl. 2 in čl. 19), in sicer z Uredbo Ministrstva za prosveto LRS z dne 27. avgusta 1945 (Uradni list LRS št. 37, 22. 9. 1945). Republiškem zakonu o spomeniškem varstvu, ki ga v današnji številki Vestnika objavljamo, bodo sledili novi predpisi o notranji ureditvi in delu Zavoda, pa tudi podrobnejši predpisi o izvajanju republiškega zakona. Poznanje spomeniške zakonodaje je eden izmed osnovnih pogojev pravega razumevanja nalog spomeniškega varstva in ukrepov, ki jih izdajajo organi Zavoda. Oglejmo si torej ureditev in območje delovanja Zavoda.

Kostanjevica, snop stebrov ob prezbiteriju samostanske cerkve

Zavod za varstvo spomenikov LRS s sedežem v Ljubljani je centralna naredbodajna in izvršilna republiška ustanova za varstvo in proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti na ozemlju Slovenije ter deluje pod vodstvom ministra za prosveto LRS. Zakaj osrednja ustanova? Možno je namreč, da bodo po potrebi ustanovljene tudi nekakšne podružnice ali ekspoziture Zavoda, konservatorski uradi z manjšim delokrogom in določenim pokrajinskim ali krajevnim področjem, na drugi strani pa lahko sodelujejo z njim tudi drugi zavodi in druge ustanove. Zavod je naslednik bivšega Spomeniškega urada, ki je bil ustanovljen 1913 in ki se je osamosvojil v bivši Jugoslaviji kmalu po prvi svetovni vojni. Današnji Zavod pa je po svojem pomenu in delokrogu bistveno nova ustanova, ki ji določajo delovni obseg in razvoj novi kulturni in ekonomski pogoji FLRJ. Konservatorji bivšega Spomeniškega urada, ki je prenehal delovati z ustanovitvijo Zavoda oktobra 1945, so mogli upravljati samo ožje strokovno področje, to je predvsem varstvo umetnostnih spomenikov. Z vodstvom bivšega Spomeniškega urada je bilo združeno največ odkrivanje in metodično proučevanje umetnostnega spomeniškega gradiva, tolmačenje njegove umet-

nostno zgodovinske stilne problematike. Danes pa so ustvarjeni v okviru lastne in posebne zakonodaje, ki je bivša Jugoslavija ni poznala, prvi organizacijski temelji široko zasnovanega in vse panoge obsegajočega spomeniškega varstva, ki so mu na ta način priključena nova področja, zlasti tudi varstvo prirodnih spomenikov.

Poleg referata za umetnostne spomenike in splošne kulturno zgodovinske spomenike, ki jih nadzoruje ravnatelj in konservator Zavoda kot umetnostni zgodovinar, delujejo še posebni referati za varstvo narodno osvobodilnih, arheoloških, etnografskih (narodopisnih), prirodnih, arhitekturnih in urbaništvinskih spomenikov (oba poslednja sta združena). Ravnatelji centralnih muzejev in posebni strokovnjaki vodijo te strokovne referate v smislu Uredbe kot častni referenti Zavoda. Na spomeniškem terenu pa delujejo še posebni okrajni in krajevni častni zaupniki Zavoda kot informacijski organi ali po potrebi tudi kot pooblaščen predstavniki za posebne naloge, bodisi za posamezne stroke ločeno ali pa za več strok skupaj. V smislu predpisov so tudi ti imenovani in pooblaščen zaupniki službeni organi Zavoda; svojo funkcijo vršijo kot važne pomožne moči in kot sodelavci Zavoda, pogosto tudi kot varuhi določenih spomenikov svojega področja. Vse stopnje ljudskih oblasti so dolžne nuditi v smislu predpisov zaupnikom in predstavnikom Zavoda pri izvrševanju službenih poslov vso potrebno pomoč. Največjega pomena za uspešno rešitev terenskih nalog je tesna povezava zaupnikov s krajevnimi oblastmi, ker so te dolžne izvrševati ukrepe po nalogu Zavoda tudi s pomočjo zaupnikov, ki prejemajo od ravnateljstva Zavoda potrebna navodila in službene naloge. Zato je Zavod že na pričetku svojega delovanja organiziral nujno potrebno zaupniško mrežo ter je v začetku letošnjega leta priredil posebne tečaje za strokovno izobrazbo svojih zaupnikov.

Zavod nadzoruje ali izvršuje s pomočjo svojih strokovnih moči, konservatorjev, arhitektov, restavratorjev in tehnikov vsa dela, ki zahtevajo nadzorstvo in strokovno zajamčeno pomoč. Treba je n. pr. popravljati strehe pri ogroženih spomeniških stavbah, asanirati ali zavarovati arhitekturo pred vlago, z drenažami preprečevati zamakanje zidovja, odobriti Zavodu predložene načrte za prezidave in adaptacije, nadzirati gradbena dovoljenja in izvajanje zaščitnih ukrepov v spomeniško zavarovanih predelih mest in vasi, odkrivati, konservirati in snemati freske, preprečevati poškodbe in uničevanje parkov in zaščitnih prirodnih znamenitosti, poleg tega pa skrbeti s posebnimi zaščitnimi odločbami in drugimi ukrepi za učinkovito vzdrževanje premičnin in nepremičnin, registrirati in evidentirati stanje spomenikov ter nuditi takojšnjo pomoč pri najbolj ogroženih spomenikih.

Prva naloga v kompetenci Zavoda je, da pravilno in po znanstvenem kriteriju ocenjuje vrednost in pomembnost spomenikov in spomeniških skupin z ozirom na potrebe spomeniške pomoči in določenih varstvenih ukrepov. Na podlagi take razvrstitve je mogoče določiti vrstni red najnujnejših varstvenih posegov pri ogroženih spomenikih. Poseben pomen ima ta postopek zlasti spričo zasiguranja materialnih in kreditnih sredstev za izvedbo posameznih nalog. Zato prejemajo referenti in zaupniki Zavoda potrebna navodila za zbiranje podatkov o stanju spomenikov, za nadzorstvo ali kontrolo pri izvajanju varstvenih ukrepov in za proučevanje spomenikov na terenu.

Naloga Zavoda je, da vodi splošno vrhovno evidenco o stanju spomenikov (registrature, kartoteke, fototeka, načrti, skice, kopije, poročila itd.),

da proučuje najboljše možnosti fizičnega in pravnega zavarovanja v smislu zakonitih predpisov o zaščiti spomeniških premičnin in nepremičnin zgodovinskega, kulturno-zgodovinskega, umetnostnega, etnografskega, arhitekturnega, urbanističnega in prirodnega značaja. Prirodne znamenitosti obsegajo n. pr. spomenike zoološkega, botaničnega, geološko-paleontološkega, mineralno-petrografskega in zemljepisnega značaja (posebne prirodne lepote, kraške jame itd.). Nadalje je naloga Zavoda, da predlaga Ministrstvu za prosveto v odobritev in objavo posebne zaščitne predloge na podlagi ugotovitve pomembnih spomeniških lastnosti, da izdaja samostojno zaščitne ukrepe, da upravlja s pomočjo varuhov ali upravnikov spomeniške objekte, in sicer po potrebi in v skladu z zadevnimi predpisi, da nadzira vzdrževanje nepremičnin, da ureja vse postopke pravne zaščite, vknjižbe, razlastitve in olajšave v smislu predpisov spomeniškega zakona, da dovoljuje in nadzira arheološka izkopavanja, terenska proučevanja in vsa ostala dela, ki se nanašajo na kakršnekoli spremembe v stanju spomenikov. Zavodu je poverjeno nadzorstvo prometa s spomeniški predmeti in v zvezi s tem evidenca lastninskih sprememb (prodaje, prenosa v druge kraje v notranjost države ali izven državnih meja). Posebnega pomena je kontrola izvoza umetnin in drugih spomeniških dragocenosti, ker je tak izvoz v načelu prepovedan ter se sme vršiti le v posebnih primerih in samo s pristankom Zavoda odnosno vladnih organov. Zavod je dolžan nadzirati sodelovanje ljudskih oblasti v smislu zakonitih predpisov ter uveljaviti kazenske sankcije v vseh onih primerih, ki jih zakon o varstvu spomenikov upošteva. Pogosto pa je potrebno zasigurati spomeniško varstvena dela na državne stroške, t. j. v prvi vrsti s pomočjo kreditov ali podpor iz rednih in izrednih zavodovih proračunskih sredstev in po presoji zavodovega vodstva. Ta dela se morajo izvršiti strokovno pravilno in večše, zlasti pa pravočasno v izogib nadaljnje in večje škode.

Nujno je, da se zgoraj navedena dela restavriranja, vzdrževanja in proučevanja spomenikov vršijo v okviru sistematsko pripravljene planske izvedbe, da se pravočasno preskrbijo potrebna denarna in materialna sredstva, strokovne moči in operativni prevzemniki gradbenih del, kjer je to potrebno. Zato apelira Zavod v prvi vrsti na načrtno organe vseh stopenj, na okrajne in krajevne oblasti, na ustanove gradbene stroke, da z vsem potrebnim razumevanjem in po svojih močeh podpirajo in upoštevajo potrebe Zavoda za varstvo spomenikov LRS. V smislu predpisov o delovanju ljudskih odborov so dolžni okrajni in mestni odbori prispevati s svojimi sredstvi k izvedbi varstvenih del na svojem področju. V skladu s posebnimi navodili in tolmačenjem zadevnih spomeniških predpisov opozarjamo državne uprave, koristnike in uporabnike spomeniških nepremičnin, n. pr. gradov in drugih spomeniško pomembnih in zaščitnih stavb, da s proglasitvijo zaščite teh objektov dolžnost vzdrževanja ni prešla na Zavod, marveč da je vzdrževanje in ohranjanje ostalo nespremenjena dolžnost uprave ali ustanove, ki uporablja prostore v takih stavbah in ki ima v ta namen svoja lastna proračunska sredstva. Vzlic temu pa so dolžne take uprave ali ustanove predložiti Zavodu v odobritev morebitne adaptacijske načrte, popravila in gradbene spremembe. V posebnih primerih pa prispeva Zavod sam iz svojih sredstev in v okviru svojih možnosti potrebne kredite za kritje stroškov, vendar le izjemoma in v nujnih primerih (n. pr. delno obnavljanje in restavriranje izredno pomembnih in zelo poškodovanih delov stavb).

Delo zavoda od 1945 do 1948

A. Upravno področje: 1. Namestitvev upravnih in strokovnih moči. V Zavodu delujejo od ustanovitve konservator-ravnatelj in dva asistenta-konservatorja (poslednja od 1. avgusta in 1. novembra 1947). Konec preteklega leta so bili imenovani častni referenti Zavoda za poedina strokovna področja. 2. Pridobitev in ureditev novih, ustrežajočih pisarniških prostorov (konec leta 1946 preselitev iz bivše pisarne Spomeniškega urada v poslojpu Narodnega muzeja v pritlične prostore Narodne galerije, Tomanova 1.). 3. Povezava z oblastmi in ustanovami, stiki s tehničnimi bazami, obnovitvenimi zadrugami in s pristojnimi centralnimi ustanovami pri Vladi LRS. 4. Organizacije častnih referatov in zaupniške mreže. 5. Preskrba finančnih in materialnih sredstev za novi povečani delokrog Zavoda, proračuni, sestava plana.

B. Strokovno področje: 1.) Evidentiranje stanja najbolj ogroženih spomenikov na podlagi terenskih ogledov in poročil, ugotovitev najnujnejših potreb spomeniškega terena, spopolnitev sistematskega proučevanja konservatorskih posegov. Poglavitna naloga smotrne spomeniško varstvene akcije je bila od vsega početka, čimpreje prenesti težišče delovanja iz zgolj upravno organizacijskega delokroga v območje neposrednega terena. Zbiranje konkretnih podatkov o najbolj ogroženih in najpomembnejših spomenikih je v glavnem zaključeno. 2.) Rešitev vprašanja obnove in restavriranja poškodovanih gradov, o čemer bomo poročali posebej. 3. Ugotovitev škode na kulturno zgodovinskih spomenikih, pomoč pri restituciji in izdelava reparacijskih spisikov (Italija, Nemčija, Avstrija, Madžarska). 4.) Organizacija prve pomoči ogroženim spomenikom v okviru obnove. 5.) Snemanje o. 50m² najbolj ogroženih fresk (gradovi Mokronog, Zalog pri Moravčah, Križ pri Komendi, Lesno Brdo pri Horjulu, minorit. cerkev v Ptujju). Odkrivanje fresk v Stari grofiji v Celju v zvezi s preureditvenimi deli. Čiščenje in konserviranje fresk v stolnici v Ljubljani, v muzeju v Mariboru in pri Sv. Andražu v Leskovcu v Hal. 6.) Restavriranje štukiranih in freskiranih stropov na gradu Statenbergu pri Makolah in na gradu Hrastovcu pri Mariboru, obnova štukature na fasadi dominik. cerkve v Ptujju (muzej). 7.) Restavriranje Tintorettove slike sv. Miklavža v Novem mestu. 8.) Restavratorska dela in popravila pri o. 60 spomeniških stavbah, med katerimi imajo značaj prioritete in zaradi obseznosti del potrebo obnove v zaporednih letnih etapah: cisterc. cerkev v Kostanjevici, Stara grofija v Celju, Ptujjska gora, stolnica v Mariboru, prošt. cerkev v Ptujju, opat. cerkev v Celju, muzejska cerkev v Krškem, gradovi Tolsti vrh pri Novem mestu, v Mariboru, v Ptujju, na Vurberku pri Ptujju, Otočec pri Novem mestu, Dolnja Lendava, Dornava, Turjak, Bled. 9.) Odobritev gradbenih dovoljenj za obnovo in adaptacije pri spomeniških stavbah. 10. Regulacijske ankete in priprave za izdelavo spomeniških pravilnikov v zvezi z regulacijskimi načrti. Stik s projektivnimi zavodi in z gradbenimi oblastmi. 11.) Seznam spomeniško pomembnih cerkvenih objektov v zvezi z uporabo čl. 9 Zakona o agrarni reformi. 12.) Organizacija referata za varstvo prirodnih znamenitosti. 13. Proglašenje spomeniškega značaja pri ogroženih premičninah in nepremičninah s pomočjo zaščitnih določb. Izdanih je bilo 48 zaščitnih odločb. V Uradnem listu LRS sta bili posebej objavljeni zaščitni odločbi o zavarovanju del pomembnejših slov. umetnikov 19. in 20. stoletja (Ur. l. št. 1, 3. 1. 1948) in o zavarovanju redke flore (Ur. l. št. 23, 7. 6. 1947). 14. Ureditev spomeniške zakonodaje (izdelava osnutkov). 15.) Osnutek o ureditvi muzejske konservatorske stroke in o sistemizaciji mest. 16.) Sodelovanje pri obnovi muzejev v Ptujju, Celju in Krškem. 17. Izkopavanja v zvezi z odobritvijo in nadzorstvom: Ptuj (grad, staroslov.) Stična (ilir.), Potojna (Batalov spodmól, prazgodov.), Bled (staroslov), Ptuj (Panorama, rim.). 18.) Proučevanje spomenikov Primorja: 1. ekskurzijski ogled v o. 50 krajih, 2. terenski ekipi (1948). V ekipah sodelujejo slušatelji umetnostno zgodovinskega seminarja in oddelka za arhitekturo na Univerzi. 19.) Proučevanje spomenikov kočevskega okraja za umetnostno topografijo: 1 ekipa 1947 in 1948. 20.) Proučevanje arhitekture uničenih ali poškodovanih gradov: 1 ekipa 1947. 21.) Kopiranje pomembnejših fresk srednjeveškega slikarstva (1948). Kopiranje v tempera tehniki vršijo slikarji po določenem planu. V teku so dela v Prilesju pri Plaveh, v Suhi pri Škofji Loki, na Križni gori pri Škofji Loki in na Turjaku. Se v letu 1948 je predvideno kopiranje fresk v Svinem in Sužidu pri Kobaridu. 22.) Proučevanje zgodnje srednjeveške cisterc. arhitekture v Kostanjevici: 1 ekipa 1946 in 1947. 23.) Gradnja zaščitne lope nad staroslovenskim svetiščem na gradu v Ptujju in zaščitna dela v zvezi z

izkopavanjem. 24.) Proučevanje in zavarovanje spomenikov narodno osvobodilne borbe s pomočjo ekip v Celju (Savinjska dolina), v Novem mestu (Gorjanci), v Mariboru (Pohorje), v Ljubljani (Rog), 25.) Kartotečna registratura prijav v zvezi z zaščito del slov. umetnikov 19. in 20. stoletja. 26.) Zaščita etnografskih spomenikov v okolici Kamnika, v Kropi, v okolici Maribora in Ptuja, proučevanje in evidentiranje etnografskih spomenikov na Notranjskem, v Beli Krajini, v Bohinju in v Primorju (ekipe, ekskurzije). 27.) Priprave za zaščito prirodnih zanimivosti na vsem ozemlju Slovenije. Posebna pažnja se posveča ohranitvi umetnih in naravnih parkov. 28.) Kontrola prestopkov v primerih poškodb, neprijavljenih adaptacij gradov in preureditve spomeniške arhitekture, sečnje parkov in dreves, nepravilne zazidave. 29.) Kontrola trgovine in prometa z zaščitenimi premičninami. 30.) Kontrola izvoza, odobritev izvoznih dovolilnic. 31.) Ureditev inventarja, arhiva, strokovne knjižnice (o. 1300 knjig), fototeke (o. 15.000 negativov in kopij), mapnega arhiva (o. 600 skic in načrtov). 32.) Prireditve 2 tečajev za zaupnike (vsega o. 120 udeležencev v januarju, februarju in marcu 1948). 33.) Prireditve interne študijske razstave spomeniškega gradiva za zaupnike (januarja 1948). 34.) Ureditev novih kartotečnih registratur za evidenco spomenikov. 35.) Priskrba gradbenega materiala in nabave za terenska dela. 36.) Zastopstvo Zavoda na strokovnih kongresih in konferencah v Beogradu (1946, 1947), v Ljubljani (Muzejsko društvo, Zgodovinsko društvo, Umetnostno zgodovinsko društvo, Muzejski svet), v Mariboru (Kongres slov. zgodovinarjev); sodelovanje z Upravo za turizem in gostinstvo, s Triglav-filmom in drugim ustanovami, propaganda in publicistika (predavanja, radio, film, tisk). 37.) Zastopstvo Zavoda v arheološki komisiji pri Akademiji znanosti in umetnosti v Ljubljani. 38.) Povezava s konservatorskimi uradi v neposredni bližini Slovenije in praktično sodelovanje na terenu (Zagreb, Reka).

Za zgoraj navedena dela je imel Zavod kreditov iz svojih rednih in izrednih proračunskih sredstev v višini 4,301.431 din. Okrajni in mestni ljudski odbori pa so prispevali za spomeniško varstvena dela na svojih področjih o. 300.000 din. Glavno načelo Zavoda pri planiranju in sestavi programa za prva tri leta njegovega obstoja je bilo prvenstveno nuditi vso potrebno pomoč ogroženim spomenikom, pri čemer je, žal, moralo biti prikrajšano področje znanstvenega proučevanja in interpretacije novega spomeniškega gradiva. S postopno razbremenitvijo upravnih poslov in pridobitvijo novih strokovnih moči je mogoče računati na razširitev in poglobitev proučevanja samega.

Za izvedbo celotnega plana Zavoda, ki obsega poleg obnove prioriternih spomenikov, ureditev zaščite in strokovnih evidenčnih registratur ter redno izdajanje topografskih orisov celokupnega inventarja Slovenije, je nujno potrebno zasigurati nove strokovne kadre in strokovno specializacijo konservatorjev, restavratorjev, arhitektov, tehničnih laborantov in vseh potrebnih pomožnih moči. Tako je bil v Ljubljani in pred posebej izbranimi spomeniki na terenu 15. julija t. l. prvi terenski in praktični tečaj za strokovno izobrazbo restavratorskega kadra iz vseh republik FLRJ. O programu in uspehu tega nujno potrebne tečaja, ki je obsegal vse panoge restavriranja, bomo poročali v 2. številki Vestnika. Spopolniti je treba nadalje v čim krajšem času strokovne pripomočke, n. pr. knjižnico, fototeko, arhiv načrtov, skic in kopij. Ustanoviti je treba posebno centralno restavratorsko delavnico oziroma institut, ki je nujno povezan preko svojega laboratorijskega dela z napredkom varstva in proučevanja spomenikov. O vseh teh vprašanih bo uredništvo Vestnika obveščalo tako ožje sodelavce Zavoda kakor tudi našo javnost ter računa, da more le vsestranska izmenjava izkušenj in pobud pospeševati uresničenje ciljev spomeniškega varstva.

F. Šijanec

Izkopavanje na gradu v Ptujju v letih 1946 in 1947

Z 1946. letom nastaja novo obdobje v raziskovanju Ptujja, kateremu se je tudi že doslej posvečala nekoliko večja pozornost kakor pa nekaterim drugim mestom Slovenije.

Z odobritvijo Zavoda za zaščito kulturnih spomenikov je leta 1946 vršil Mestni Ferkov muzej v Ptujju po osvoboditvi prva izkopavanja s sodelovanjem Antropološkega instituta medicinske fakultete v Zagrebu. Leta 1947 je vodstvo raziskovanja prevzela Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Naša ljudska oblast je dela vsestransko, tako moralno kakor tudi materialno, podprla, tako da so lahko nemoteno potekala. Leta 1946 so izkopavanja trajala od 20. julija do 1. decembra, leta 1947 pa od 17. maja do 15. avgusta.

Znanstveni in tudi materialni rezultati so bili zadovoljivi ter so preseglji ne samo ožji okvir znanstvene zanimivosti, temveč so postali pomembni za vse slovenske pokrajine. Prazgodovinske najdbe osvetljujejo posamezne oddelke prazgodovinske poselitve Slovenije, rimske najdbe pa imajo sicer lokalnejši pomen, v sklopu z ostalimi pa nudijo zopet svojevrstno sliko, predvsem vojaškega značaja, zadnjih obdobjih rimske okupacije v naših krajih, delno pa so osvetlile tudi nekatere religijske kulte, ki so se bili razvili v rimskem imperiju.

Najpomembnejši doslej odkriti objekt v Ptujju je staroslovansko svetišče nam neznanega božanstva. Oblika svetišča je pravilen kvadrat, vkopan za okrog 2,0 m v zemljo. Celotna velikost, skupaj s srednjim vzvišenim, prav tako kvadratnim delom, obsega 12×12 m. Tlak je izdelan masivno, deli, na katerih so stali leseni stebri, nosilci strehe, pa so ojačeni. Stene svetišča so bile pokrite z ometom. Celotna stavba, zelo podobna arkonskemu svetišču, dopušča sklep o svojstveni slovanski arhitekturi, ki so jo naši predniki prinesli s seboj iz pradomovine ter jo obdržali, dokler je niso uničili novi zahodni elementi. Časovno moramo naše svetišče staviti v dobo kmalu po doselitvi naših prednikov, vsekakor v VII. stoletje. Stopnišče in vhod v svetišče sta bila na zahodni strani, pri tem pa je bil uporabljen tudi antični zid, v katerega so vsekali stopnice. (Svetišče je zasilno zavarovano, dokončno zavarovanje pa bo končano letos.)

Druge pomembne ugotovitve je prineslo odkrivanje staroslovanskega grobišča, ki je bilo na tem mestu okoli razvalin in ostankov pozno antičnih stavb. Odkritih je bilo vsega 312 skeletov, kar skupno s 66 skeleti, ki jih je že 1909. leta odkril Skrbar, znaša 378. Skoraj tretjini skeletov so bili dodani razni nakitni predmeti, nekaj orodja in orožja ter nekaj lončkov. Nakit, ki obsega razne obsenčne obročke, zlasti S-obročke, uhane z grozdastim priveskom, luničaste emajlirane in gravirane uhane, dalje ovratnice, izdelane iz bronastih uvitih žic (torquis) ali iz steklenih jagod, raznih prstanov, priveskov itd., pripada po večini belobrdski, z manjšim delom pa kôčlaški kulturni skupini. Orodje, ki je mnogo skromneje zastopano, obsega razne nože, ognjila, šila, brusi in srp. Orožje obsega bojne nože, ostroge in eno puščico.

Vsi ti predmeti so izdelani v domačih delavnicah, včasih tudi po tujih, predvsem bizantinskih vzorih. Imamo pa tudi manjši del od neke z vzhoda uvoženih predmetov. Od domače izdelave se razlikujejo že po dragocenejšem metalu (čisto srebro in zlato, medtem ko so domači izdelki iz bronu ali pa iz spojine srebra in bakra) in tudi po finejši izdelavi. Take uvožene predmete tvori 10 uhanov in en prstan.

Grobišče spada v vrsto planih grobišč z grobovi, postavljenimi v vrsto. V večini slučajev so skeleti ležali na goli zemlji, v manjšem številu pa na deskah, s katerimi so bili včasih tudi pokriti. V nekaj primerih pa imamo ugotovljeno tudi že krsto. Časovno spada grobišče v X. in XI. stoletje.

Poleg par lončkov, ki so bili najdeni v samih grobovih, je bilo odkritih tudi večje število fragmentov slovanske keramike in nekaj celih loncev, ki so bili razsuti po grobišču; v teh so verjetno prinašali hrano na grobove. Keramika pripada II. in III. gradiščanski periodi. — Slovanski dobi pripadata tudi dve ognjišči; eno je obzidano. Verjetno sta služili kultu mrtvih.

Druge nadvse zanimivo odkritje je prazgodovinska ilirska naselbina, ki leži v najnižjih plasteh. Četudi je zemljišče bilo že velikokrat, v času poznejših period, prekopavano, vendar je bilo možno v nekaj primerih ugotoviti tudi precej velike hiše pravokotne oblike, izdelane iz lesenih brun, ki so bile postavljene direktno na zemljo. V vsaki hiši je bilo tudi navadno ognjišče, izdelano iz nabite glinice in stoječe včasih na goli zemlji, včasih na rečnih oblicah, včasih pa

Del staroslovanskega grobišča na gradu v Ptuj

tudi na keramičnih fragmentih kot podlogi. Skupno število odkritih ognjišč na relativno zelo majhnem prostoru znaša 23. Veliko število keramičnih izdelkov in fragmentov, najdenih okoli ognjišč in razsutih po terenu, nam nudi kaj pestro sliko. Kulturno lahko opredelimo vso to ostalino v dve skupini, ki sta pa tesno povezani med seboj. Plastičnih izdelkov je malo — samo torzo neke statuete. Čuditi se je velikemu številu kamenitih kladiv in sekir kakor tudi manjšemu številu nožičev iz kremenca, kljub davni dobi. Medtem pa je kovinastih predmetov najdenih kaj malo, vsega skupaj par bronastih igel in puščic. Prazgodovinska naselbina ni trajala dolgo in časovno spada v prehodni čas konca bronaste dobe.

Tretja perioda, ki je zastopana na Gradu v Ptuj, je zapustila sledi treh antičnih gradbenih dob. V prvo od teh spada starokrščanska bazilika, katere sledove smo našli poleg raznih arhitektonskih fragmentov; v drugo spadajo postamenti neke velike vojaške lope, v tretjo, zadnjo, pa ostanki pravokotne trdnjave, ki jo je uničilo preseljevanje narodov.

Odkritih je bilo tudi precejšnje število drobnih, čeprav manj pomembnih, vendar zanimivih predmetov ter fragmentov zgodnejših arhitektonskih spomenikov. Med najzanimivejše spada vsekakor ostanek kalupa za vlivanje večjih bronastih posod.

J. Korošec

Kostanjeviški samostan

L. 1234 je koroški vojvoda Bernard Spanheimski ustanovil v dolinici pod vzhodnimi Gorjanci, četrte ure od Kostanjevice, cistercijski samostan Sta. Maria in Fontis — Sv. Marija pri Studencu, ter s tem ne samo politično ter gospodarsko ustalil jugovzhodno mejo tedanje nemške države proti ogrsko-hrvatski, temveč ustvaril tudi važen kulturni center, čigar vodstvo so prevzeli menihi, doseljeni iz koroškega Vetrinja. Sredi močvirnega ozemlja, ki so ga začeli kultivirati, so cistercijani proti sredi 13. stoletja sezidali cerkev in prvi samostan. Cerkev sama je zrasla po svojem tlorisu iz redovnih pravil sv. Bernarda in po vzoru francoskega Fontenaya, v svojih oblikah pa je klasičen primer prehodnega sloga iz romanike v gotiko. Arhitektova stvariteljska domišljija je sicer v osnovah še vezana in strogo dosledna, ko družiti med seboj enakovredne prostorninske prvine, toda novi gotski element šilastega

loka ji v navpičnem razvoju že dovoljuje večji razmah. Opraviti imamo s troladijsko baziliko z ravno zaključnim prezbitერიem, kot predpisuje redovna regula, s prečno ladjo ter s parom kapel na vzhodnem koncu obeh krakov prečne ladje. Glavna stavbna enota je križišče glavne in prečne ladje, ob tej pa se zbirajo, toda ne prostorninsko zlivajo, stranski ladji ter kapele kot samostojne enote. Ladje dele med seboj šilastoločne arkade, sloneče na snopih polstebrov, ki pa se ob stenah glavne ladje vzpenjajo še naprej v višino, kjer so nekoč sprejemali nase težo križnorebrastega oboka. (Enako so bili obokani tudi stranska in prečna ladja ter prezbitერი.) Z neizčrpno, čeprav še bolj v stilizacijo kot v naturalizem nagnjeno fantazijo so klesarji (vsaj tri različne roke lahko ugotovimo) ustvarili niz kapitelov od strogo tektonsko vezanih do bogato s cvetjem, brstnimi listi, trakovi in celo z živalskimi glavicami okrašenih. Tako imamo v Kostanjevici edinstven primer kulture listnato dekoriranih kapitelov v naši domovini. (V večji bližini tekmuje v tem, pa tudi v celotni zasnovi s Kostanjevico le cerkev sv. Mihaela na Dunaju, ki pa je bila sezidana šele sredi 2. pol. 13. stol.)

Toda neznana katastrofa je že v 15. stol. cerkvi izpremenila obliko. Morda je bilo krivo pogrezanje terena ali požar — vsekakor so tedaj cerkev na zahodu občutno skrajšali ter tu sezidali ostrokotno gotsko kapelo in nad njo nekako zahodno emporo, nad vsem pa l. 1632 dvignili masiven osmerokoten stolp, ki še danes določa značilno silhueto kostanjeviškega »gradu«. Prav tedaj sta tudi nastala na zahodni fasadi stranskih ladij portala zgodnjebaročne oblike. — Zadnjo podobo pa je vtisnil cerkvi barok s svojim italijansko šolanim lepotnim okusom. Ta in pa samostansko blagostanje sta povzročila, da so vsi cerkev barokizirali, zakrili srednjeveške oblike z novo prevleko, podaljšali prezbitერი z eno tretjino, dvignili višino ladij ter prebili nova okna, vse skupaj pa proti sredi 18. stol. še okrasili z rokokojsko ornamentiko v štuku. (Enako najdemo v kapeli sv. Ane v kost. župnišču iz leta 1752.) Tedaj je cerkev dobila tudi razgibano kulisno pročelje, ki ga je s freskami okrasil Franc Jelovšek (Marijino oznanjenje in angeli), ki je poslikal tudi fasado med stolpi ob grajskem vhodu (Brezmadežna kot zavetnica pred roparji) ter izvršil fresko na južni zunanjščini samostana (Marija zavetnica cistercijanov). Konec več kot petstoletnemu razvoju pa je napravil Jožef II., ki je l. 1786 samostan razpustil. Cerkev je bila opuščena, njeno baročno opremo so razdelili med razne cerkve (dva oltarja in kropilnika sta v kost. župni cerkvi, zvon in orgle na Raki, prižnica na Golem pod Kureščkom).

Okoli cerkve pa se je v stoletjih razvil kompleks samostana, ki zlasti na jugozahodu kaže z vhodnimi stolpi izrazito utrbeni značaj; nenehno je bil namreč ogrožen od Turkov in Vlahov. Na znotraj tvorijo samostanski trakti edinstveno arkadno dvorišče, ki mu daleč naokoli ni primera. Ta zaključena oblika je plod 17. stoletja; najstarejši trakt samostana pa moramo iskati na zahodni strani, kjer je v zidovih ohranjenih še mnogo srednjeveških detajlov.

Toda osvobodilna borba je zahtevala težko žrtev. Ker je pretila nevarnost, da okupator v samostanu ustvari močno postojanko pod Gorjanci, je moralo poslopje postati žrtev plamenov in končno se je zrušil tudi obok cerkve, ki je potegnil za seboj arkade južne ladje. Ogromen kup ruševin je zasul cerkveno notranjščino, v njem pa so ležali dragoceni arhitekturni detajli, ki jih je bilo treba za vsako ceno rešiti. V poletju 1946 in 1947 je zagrabila ekipa slušateljev umetnostne zgodovine Ljubljanske univerze za orodje ter začela ruševine odstranjevati in pregledovati; drugo leto se jim je pridružilo tudi nekaj arhitektov in srednješolcev. Vsa ta dela, ki so se vršila po nalogu in pod nadzorstvom Zavoda za zaščito kulturnih spomenikov, so končno privedla do lepih rezultatov. Odpeljanega in pregledanega je bilo okoli 300 kub. m materiala, kamnoseško dragoceni kosi pa sortirani in shranjeni. Rešili smo okoli 20 kapitelov, od teh seveda nekatere težko poškodovane. Cerkev je zdaj popolnoma očiščena ter so pravkar v teku dela za njeno prekritje po načrtu univ. prof. ing. Marjana Mušiča. Tako bo dragocena stavba rešena za bodočnost in za znanost. O poteku teh del bomo poročali kasneje, za zdaj naj navedem le še glavne znanstvene ugotovitve, ki smo jih dosegli pri očiščevalnih delih.

Najdenih je bila 15 kamenitih kosov, večinoma okenska ostenja, označenih s kamnoseškimi znaki, ki so tipični za kasno romaniko. Prevladujejo znaki v obliki črk: dvakrat: zrcalno obrnjeni h, L, H, enkrat: okrogel O, trikotnik, recipročno postavljena polmeseca, trikotnik, ki se mu dva kraka sekata, križ s trikotniki na koncu ramen, pol enakega križa,

Kostanjevica, gotski portal
iz 13. stol.

Kostanjevica, pogled v cerkev proti
zahodu pred očiščenjem ruševin

znak oblike iztegnjene črke S s črto na gornjem koncu (ta bo najbrž kasnejši), dva kompliranejša znaka in dva kljukasta križa, ki pa ju je nekdo iz nerazumevanja uničil, čeprav nimata z nemštvo nobene zveze ampak sta le pogost romanski kamnoseški znak.

S poskusnim kopom je bila ugotovljena prvotna dolžina romanskega prezbiterija. — Poskusni kopi v prostoru za baročno fasado še niso privedli do pravih rezultatov, ker niso bili dovolj globoki, da bi v temeljih kasnejših dozidav na tem mestu zasledili temelje podaljškov cerkve. Pač pa so bili najdeni sledovi konzol na južni steni tega prostora, ki pričajo, da je bila cerkev prvotno vsaj za dve svodni poli daljša od sedanje, po vsej verjetnosti pa je segala prav do baročne kulise.

V križnem hodniku so bili odkriti trije gotski portali. Prvi, ki je nastal kmalu po zidavi cerkve, ja vodil v samostan ter je njegov prag 45 cm pod današnjim nivojem hodnika, kar priča, da ta v srednjem veku ni bil raven; verjetno je bil prvotni križni hodnik lesen, po freskah iz I. pol. 16. stol., ki so delno še ohranjene, pa smemo sklepati, da je prvi zidani hodnik nastal vsaj že v v tem času; barok ga je seveda po svojem okusu predelal. Drugi portal iz 1. pol. 15. stol. je bil odkrit v južni steni cerkve, tretji, poznogotski, pa vodi iz križnega hodnika v zakristijske prostore; ta je le delno ohranjen.

S temi odkritji je kostanjeviški samostan še pridobil na svojem pomenu. Obenem pa so bila izvršena tudi natančna merjenja tlorisov, prerezov in posameznih detajlov cerkve in samostana ter mnogo fotografskih posnetkov. Glavni pogledi so bili posneti tudi na filmski trak.

Ker je kompleks kostanjeviškega samostana v naši domovini nekaj izrednega, je naša nujna dolžnost, da ne rešimo propada le cerkev, temveč tudi grad sam, saj nam ne bo samo dragocen zgodovinski spomenik, temveč bo tudi praktično lahko služil upravnim, še bolj pa turističnim namenom; ogromno, zaključeno dvorišče pa nam nudi najidealnejši prostor za velike festivalne prireditve, s katerimi bi tudi Kostanjevica, ki je industrijsko pasivna, močno pridobila.

E. Cevc

Naše delo je nemogoče brez dobro organizirane mreže zaupnikov, ki so dolžni, da pazno bde nad spomeniško posestjo zaupanega jim okolja ter o vsaki spremembi na njej takoj obvestijo

ZAVOD ZA ZAŠČITO IN ZNANSTVENO PROUČAVANJE KULTURNIH
SPOMENIKOV IN PRIRODNIH ZNAMENITOSTI LRS

Ljubljana, Tomanova 1. — Tel. 40-39.

Zaščita urbanističnih in arhitekturnih spomenikov

Spomeniki arhitekture in urbanizma so vezani ali na posamezne objekte, na sklop objektov, na mestni del ali pa tudi na mestno celoto. Kadar obseže zgodovinsko-umetnostna vrednost sklop arhitekturnih objektov, ki so ohranili historično naselbinsko kompozicijo, tedaj imamo opravka z urbanističnim spomenikom.

Urbanistični in arhitekturni spomeniki hranijo poleg pomembnih zgodovinskih tudi neminljive umetnostne vrednote. »Kakor melodija v kamnu zveni arhitektura skozi vekove, ona vzbuja v poznejših rodovih močne lepote občutke. Preko zgodovinskih spomenikov arhitekture je človek povezan s preteklostjo svojega naroda, v njih je ohranjen spomin na določeno dobo in velike dogodke bolj zgovorno kot pri drugih umetnostnih panogah.« (Mordvinov).

Vsak umetnostni spomenik je viden izraz dobe, iz katere je vzniknil, je izraz njene ekonomike in družbenih osnov, hkrati pa vsebuje v svojem umetnostnem izrazu vse one posebnosti, ki so značilne za kolorit kraja. Preko arhitekturnih spomenikov preteklosti smo povezani z rastjo našega naroda, skupno s sodobnimi stvaritvami vzbujajo konkretni občutek domovine.

Zaščiteni urbanistični spomenik je vezan na historični naselitveni sistem, ki se je v današnji čas ohranil. Del teh spomenikov, ki se krijejo z davnimi predzgodovinskimi in zgodovinskimi razdobji in ni več povezan z življenjem, spada v področje arheologije in njene zaščite. Ona jih bo razkrila in po možnosti v celoti ohranila z vsemi značilnostmi naselja, ki pojasnjujejo način življenja in kulturno raven nekdanjih prebivalcev. Urbanistični zaščiti pa pripadajo vsa ona mesta, vsa ona stara mestna jedra v sklopu sedanjih mest, ki so ohranila svojo naselbinsko zasnovo, svojo ulično mrežo, sledove obzidja, prvotno parcelacijo in gradbene črte.

Do malega vsa mesta in naselja Slovenije so se razvila v srednjem veku, v dobi fevdalizma od 12.—14. stoletja. Ljubljana, Maribor, Gorica, Celje, Ptuj, Kranj, Novo mesto, Škofja Loka, Metlika, Kostanjevica, Slovenjgradec, Kamnik, Višnja gora i. dr. so ohranila več ali manj pristno staro mestno jedro, ki je podano v obsegu nekdanjega mestnega obzidja.

Značilnosti naših historičnih urbanih tvorb so predvsem: naslonitev v varno zavetje griča z gradom, na važno historično prometno pot in tržišče ter v zavetje reke, ki oblikuje često pomol, osnovo mesta.

Ko se je v baroku preoblikoval družbeni sestav v mestih, se je spremenila tudi arhitektura, ostala pa je prvotna urbanistična zasnova.

Z vznikom kapitalizma je bila stara mestna lupina v sklopu obzidja prebita, mesto se je razlilo k novim proizvodnim in prometnim središčem. Pa tudi staro mestno jedro, ki je doslej ohranilo vse historične značilnosti, je postalo prizorišče žive gradbene, predvsem adaptacijske delavnosti. Zaradi nove cestne vsebine, ki so jo izzvala nova prometna sredstva in povezave doslej osamljenih krajev, se je pričela spreminjati tudi prastara mestna ulična mreža. Povečana gostota prebivalstva je izzvala spremembo hišnega ustroja. Liberalistično gospodarstvo se ni več zadovoljilo z malimi delavnicami in trgovinami, prebijalo je doslej nedotaknjene trdne zidove pročelij in spreminjalo prvotne meščanske hiše v obrtne in trgovske poslovalnice. Škoda,

ki je bila na mestnih arhitekturnih spomenikih v tem sorazmerno kratkem času napravljena, je ogromna.

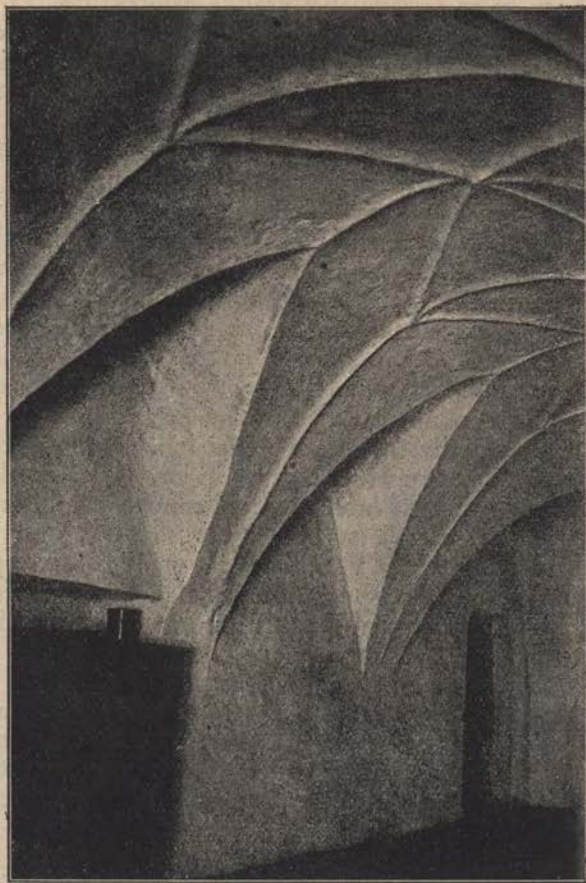
Danes, ko se postavljajo na novih družbenih in ekonomskih osnovah temelji za nov mestni razvoj, dobiva pravilen poudarek urbanistične in arhitekturne zaščite nov pomen. Vsa ta naša stara mesta so si izbrala položaj, ki je ustrezal svoji dobi. Varnost in v njenem okrilju osredotočena proizvodnja sta ljudem ukazovali nase-litev tesnih predelov, ki sta jih podkrepljevala reka in breg. In nova proizvodna prometna središča pritegujejo v neposredno bližino tudi nove mestne predele. Vzporedno s tem razvojnim procesom pa se obenem razbremenjuje tudi staro mestno jedro. Kakor že je bila urbanistična zaščita doslej neizvedljiva, je postala danes naravnost nujna. Oprta na močan socialni poudarek, ki ga vleva asanacija nezdravih, v prvotnih meščanskih hišah nagnetenih stanovanj, mora upoštevati ta načela:

1. Razbremenitev prometa v starem mestnem delu omogoča ohranitev prvotne srednjeveške ulične mreže.

2. Propad liberalističnega gospodarstva, ki je vsako hišo spreminjal v pridobitni obrat, omogoča restavracijo starih mestnih predelov v tlorisu in pročelju.

3. Asanacija starih predelov mesta odpira pot pravilni in dosledni zaščiti. S soncem in zrakom, ki bosta premagala temačnost in zatohlost, bodo hkrati tudi urbanistični in arhitekturni spomeniki prejšnjih dob dobili novo, višjo vrednost — povezali se bodo tvorno z novim življenjskim utripom.

4. Stara mestna jedra, ki so bila v vojni poškodovana ali celo delno porušena, morajo vzporedno z obnovo reševati spomeniško varstvene probleme; zato so potrebni zakoniti predpisi in stalno sodelovanje posebnih strokovnjakov, urbanistov in arhitektov, v prvi vrsta pa budnost in obveščevalna služba zaupnikov.

Veža z gotskim obokom v Kamniku

Usoda spomenikov arhitekture je v glavnem tesno vezana na pravilno urbanistično zaščito. Manjše pa je število arhitekturnih spomenikov, ki niso vezani na stara mestna naselja. To so predvsem pomembne cerkve in samostani ter gradovi. Najbolj pereče je vprašanje zaščite gradov, ki hranijo v svoji arhitekturni zasnovi zanimivo stilno rast, v svoji gradnji in oblikah pa najvišjo umetnostno vrednost renesanse in baroka. Z njihovo usodo pa je tesno povezana tudi zaščita edinstvenih plastičnih in slikarskih spomenikov, ki so sestavni del grajske arhitekture.

Ni nobenega dvoma, da velja danes največja skrb urbanistični in arhitekturni zaščiti, ki se doslej iz razumljivih razlogov nista mogli uveljaviti. Najbolj pa je pereče vprašanje tvorne urbanistične in arhitekturne restavratorske dejavnosti v starih mestnih jedrih in pri posameznih arhitekturnih spomenikih, ki so v tej vojni najbolj trpeli. Sama evidenca teh spomenikov še ne zadošča. Potrebna so predvsem jasna spomeniško-varstvena načela, izvežban kader strokovnjakov in zaupnikov ter zagotovitev materialnih sredstev in delovne sile. Ogromne naloge zahtevajo močan kolektivni čut vseh sodelujočih. Skromna streha prek propadajočih spomenikov, ki jih razjedajo zime in deževja, je trenutno dragocenejša kakor podrobne restavracije poedinih objektov. Naloga zaščite je danes predvsem ta, da zaustavi proces propadanja in s tem omogoči dokončno restavracijo takrat, ko bodo zanjo dodeljena potrebna sredstva. Vse, kar se zamuja danes, je za vedno izgubljeno.

Ko obnavljamo od vojne prizadeti sestav starega mestnega jedra, ohranjamo predvsem njegovo značilno ulično mrežo. Ne posegajmo po nepotrebnem v njene značilne ožine in krivine. Respektirajmo navidezno nepravilne obrise trgov, ki hranijo v sebi mnogo stilnih lepot. Tam, kjer so zaradi bombardiranja nastale vrzeli v sicer strnjeni hišni gmoti, ne postavljamo novih hiš; uredimo jih v zelenice in vrtove. Stare, poškodovane hiše obnavljamo po spomeniško varstvenih in asanacijskih načelih. Odkrivajmo in podkrep-
ljuje v njih stilno pristne vrednote v konstrukcijah in oblikah. Ne dvigajmo obnovljenih hiš preko prvotne uravnovešene višine. Uporabljajmo gradiva, ki se vežejo s starim okoljem: omet naj bo naraven, apnen, arhitekturna motivika čim obzirnejša, streha taka, kakršna je podana v starem okolju. Posebna pozornost velja portalom, ki so v baročni arhitekturi naših mest dostikrat edini in najbolj poudarjeni arhitekturno-plastični element. Pod nobenim pogojem jih ne osvežujemo na silo, opustimo vsako novo kamnoseško obdelavo. Dragocena je pristna patina, ki varuje roko prvotnega kamnoseka in plastika. Namesto da v enem dnevu uničimo kamenit portal z grobim tolčenjem, se raje ukvarjajmo ž njim teden dni in ga čistimo potrpežljivo s toplo vodo. Zamuda šestih dni bo bogato poplačana z lepoto, ki bo trajna. V notranjosti hiš odkrivajmo pristni tlorisni ustroj. Boljši je od tistega, ki ga je skrotovičil nezdravi poslednji čas. Imejmo posluš za odkrivanje najstarejših romanskih in gotskih fragmentov, ki so se ohranili predvsem v substrukcijah ter za odkrivanje renesančnih in baročnih arkadnih hodnikov v dvoriščih, ki so bili v zadnjem času zazidani. Ljudje se bodo v tako preurejenih hišah bolje počutili, lepota hiš bo znatno povečana. Odkrivajmo lepe kasetirane lesene ali mavčne strope, bodimo ponosni, da je na naših tleh zorelo visoko freskantstvo. Doba racionalizma je minula, pred nami je nova renesansa socialističnega realizma, ki se bo ubrano vezala z lepimi, pristnimi ostalinami stilno krepkih dob.

M. Mušič

Ob raziskovanju dolenskih gradov

Po naročilu Zavoda za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti v LRS je v poletju 1947 ekipa študentov umetnostne zgodovine in arhitekture na Ljubljanski univerzi pregledala glavne dolenske gradove, ki so bili med vojno poškodovani. Strokovno delo je obsegalo čim točnejšo preiskavo grajskih objektov, ugotovitev njih stavbne zgodovine ter njih umetnostnozgodovinsko ocenitev, kotiranje in skiciranje tlorisov ter skiciranje profilov in detajlov. To je bil samo začetek obsežne akcije, ki naj tesno zajame vse gradove slovenskega ozemlja s sodelovanjem konservatorja, doseženi rezultati pa naj služijo za izhodišče in osnovo temeljiti znanstveni obdelavi naših gradov, ne samo srednjeveških in v zadnji vojski uničenih, temveč tudi baročnih dvorcev ter razvalin, ki že stoletja propadajo. Obenem pa tvorijo doseženi rezultati in načrti prvo osnovo za kasnejšo zaščito in restavracijo poškodovanih grajskih objektov.

Pregledani so bili tile gradovi: Stari grad, Otočec, Hmeljnik, Klevevž, Mokronog, Rakovnik, Mirna, Soteska, Žužemberk, Luknja, Prežek, Gracarjev turn, Podbrežje.

Iz tlorisne mreže, popisa razvalin ter ugotovitve njih stavbne zgodovine z uporabo virov, bo brez dvoma mogoče zaslediti pri naših gradovih neke skupne razvojne poteze. Preden bomo načeli problematiko srednjeveške fevdalne arhitekture, je treba določiti in razmejiti zakone razvoja naše kultne in profane arhitekture. Različni momenti namreč opredeljujejo rast kultne, različni rast profane arhitekture. Praktični moment, z upoštevanjem in izkoriščanjem oblik stavbnega terena, določa srednjeveški grajski arhitekturi rast in obliko, ki se razvija v kopičenju stavbnih gmot. Idejnostni moment sakralne arhitekture pa teži po oblikovanju enotnega, bogoslužju namenjenega prostora.

Če gledamo grajsko arhitekturo kot krajinsko arhitekturo, je tipizacija na višinske, vodne in jamske gradove zadovoljiva, stavbno zgodovinsko pa več ne ustreza. Za gradove srednjeveškega izvora je iskati izhodišče v položaju prvotne zasnove glede na kasnejše dozidave. Zato se tudi proučevanje gradov s srednjeveškim jedrom ne sme omejevati samo na romanske in gotske elemente, temveč mora slediti razvoju in rasti gradu preko renesanse in baroka do končne oblike, ki je posledica nizanja časovno različnih elementov.

Stolpu, to je najzgodnejši obliki fevdalne arhitekture, se pridružujejo objekti, ki navadno postopoma rasejo na obzidju ter oklepajo jedro v krogu, čigar obliko določa zunanji rob stavbnega terena. Večina naših gradov pripada temu sklenjenemu tipu (Stari grad, Klevevž, Gracarjev turn itd.). Primer strnjenegega tipa pa se nam je ohranil v gradu Mirna, kjer so

Grad Gracarjev turn (Tolski vrh) na Dolenjskem pred požarom

se kasneje dozidave naslonile na dve sosednji steni jedra ter se z njim strnile v enotno gmoto. Pri Otočcu in verjetno tudi pri Hmeljniku bi lahko govorili o dvoriščnem tipu, kajti podaljška zadnjih sten poznogotskega palasa tvorita s prečnim zidom zaključeno dvorišče.

Važna in korenita cezura nastopi s časom turške nevarnosti, ki nekako zaključijo srednjeveško rast naših gradov. Večina dolenskih gradov je šele tedaj dobila obzidje s stolpi.

Zrahljana obrambna važnost gradov in protireformacija sta v svojih posledicah važna činitelja v preoblikovanju grajske arhitekture. Gradovi se prezidavajo po novem okusu in po zahtevah stopnjevane stanovanjske kulture. Grajska arhitektura je dobila lepотно nepogrešljiv poudarek v arkadnih hodnikih. Pri sklenjenih tipih gradov so se naslonili arkadni hodniki na dvoriščne fasade, pri strnjenem tipu pa na obzidje, ki oklepa ves kompleks. Težnja po arkadnem dvorišču je celo zahtevala, da so notrajo fasado podrli ter zložili trakt tako, da je nastal za organizacijo dvorišča ustrezen prostor (Stari grad), ali pa so postavili kulise s hodniki, ki večkrat slone na starem zidu (Hmeljnik, Rakovnik, Mokrice).

Za zgled naj navedem nekaj tipičnih primerov:

Klevez, ob poti med Mokronogom in Hmeljnikom, je izrazit sklenjen tip na pomolu, ki ga oklepa potok Radulja. Iz romanskega jedra, štirioglatega masivnega stolpa z zidavo v plasteh, ki obdrže višino vogelnih kamnov, se je postopoma razvijal kompleks v sklenjeni obliki. Na starejše obzidje, ki je potekalo po robu stavbnega terena, se je, najbrž sredi 15. stoletja (kapela je datirana 1449), naslonila in zrasla v višino gotška palas, na to pa se je kasneje naslonil, prav tako na obzidju sloneč, zahodni trakt. Palas se je z zveznim členom sklenila z vzhodnim stolpom, kjer je bil prehod in dvigni most. Na severu se je ob romanski stolp prislonila baročna kapela, ki je povezana z vzhodnim stolpom. — Gotška kapela z bogato profiliranim portalom, slavolokom in predelanim prezbitერიem je deloma ohranjena, ostanki gotških fresk na zunanji strani slavoloka pa so bili zadnji čas uničeni. V gradu je ohranjenih več gotških oken. Razvalino je treba ohraniti: romansko jedro, vhodni stolp in zunanji zid v celoti, gotske in druge fragmente pa je treba prenesti v zaščiteni del.

Stari grad blizu Št. Petra je sklenjen tip na pomolasti vzpetini. Iz zgodnjegotskega stolpa, v katerem se je ohranila trilistna lina z nišo, se je razrasel kompleks, ki je deloma izkoristil prednosti terena. Palas se je z vzhodnim in južnim krakom ter z na njo naslonjenimi kasnejšimi dozidavami sklenila s prvotnim stolpom. V 17. stoletju pa je težnja po arkadni dvoriščni arhitekturi porušila del notranje fasade južnega kraka ter istočasno sezidala novo kapelo, v kateri je porabila kot material tudi gotške fragmente. Nad glavnim vhodom je gotski pomol z okni s posnetimi robovi. Nadalje so v gradu še trije poznogotski polkrožni portali ter ostanki slikarije na belež iz 16. stoletja z bojnimi prizori.

Mirna pripada strnjenemu tipu. Štirioglat stolp romanske osnove je vključen v strnjen kompleks, ki je zrasel v višino. Na obzidje, ki kot obod oklepa notranje jedro, so se naslonili arkadni hodniki, ki jih veže mostič s centralno stavbo. Ohranjenih je dvoje šilastih portalov.

Otočec na otoku sredi Krke je dvoriščni tip. Poznogotsko jedro v obliki kljuke, ki je tvorilo s podaljški zunanjih sten obeh krakov dvorišče, je čas turških vpadov vnelil v obzidje s stolpi. Vhodno partijo tvorijo vhodni stolp in dva okrogla stolpiča, ki so postavljeni pravokotno na vogel jedra. Zahod je označen s štirioglatim stolpom. V istem času se je na južni krak jedra naslonil trakt, čigar južna stena je dvoriščni zid prvotne zasnove. Že v 16. stoletju je vzhodni krak dobil podaljšek. Barok je severozahodni stolpič spremenil v kapelo in podaljšek južnega kraka za nadstropje dvignil. V prvotni zasnovi so ohranjeni gotški portali in gotška paličasta okna ter kapela s slavolokom in portalom s konzolami. Gotški fragmenti so tudi v obzidju. Odkrita je bila renesančna slikarija z lovskimi prizori iz prve polovice 16. stoletja. V baročni kapeli je oltar iz srede 18. stoletja. Grad je primeren za delno obnovev, ki je v teku.

Hmeljnik. Stavbna zgodovina je še nejasna, vse pa kaže, da gre za enak dvoriščni tip, kakršnega je razvil Otočec. Dvorišče, ki je ravno lomljeno, so tvorili podaljški krakov gotške stanovanjske stavbe. Na teh osnovah se je grad dvigal v nadstropja razen na zahodni strani, kjer je bil na prvotni dvoriščni zid prislonev v pozni gotiki stolp. Turška nevarnost je grad obdala z dvojnimi obzidjem s stolpi, renesansa pa je izoblikovala lepотно izreden

arkadni sistem hodnikov. Poznogotska dvorana, ki je bila rebrasto obokana, je uničena, ohranilo se nekaj paličastih oken v dvoriščni steni severnega trakta, več polkrožnih portalov in kamnoseških fragmentov. Za obnovo je požgani grad neprimeren, nujna pa je zaščita in ohranitev razvaline.

Iv. Komelj

Opozoriti moramo na malomarnost nekaterih KLO-jev, ki so kljub prepovedi in zaščiti javno prodajali in odvažali ne samo gradbeni material, temveč tudi dragocene spomeniške fragmente (renesančne balustre in stebriče, marmornate kose itd.), dopuščali svojevoljno rušenje gradov in s tem uničili marsikak za znanost pomemben kos.

Ur.

Kočevska topografija

Po nalogu Ministrstva za prosveto in Zavoda za varstvo spomenikov LRS je odšla lansko leto na teren delovna ekipa, ki ji je bila poverjena naloga popisati vse umetnostne spomenike kočevskega okraja za izdajo umetnostne topografije.

Poleg drugih nalog namerava Zavod topografsko obdelati po umetnostnih vidikih vse okraje LRS, kar je predpogoj za vsako znanstveno delo na področju domače umetnostne zgodovine. Da je prišel prvi na vrsto prav kočevski okraj, je vzrok v tem, da je v tem smislu še popolnoma neobdelan, politično in gospodarsko v preteklosti najbolj zanemarjen in kot prvo središče odpora v času narodno osvobodilne vojne še posebno pomemben. Zaradi nenaseljenosti nekateri spomeniki naglo propadajo ali pa so odprti roparskim rokam raznih kritih prekupčevalcev. Zato je prav, da je kočevski okraj zavzel v našem topografskem delu prvo mesto.

Delovna ekipa, ki je bila sestavljena iz umetnostnega zgodovinarja, arhitekta in zaupnika Zavoda, je odšla na teren že pozno, toda spričo izredno lepe jeseni je lahko v razmeroma kratkem času opravila velik del svoje naloge. V nekako treh tednih je ekipa kljub skromnim prometnim sredstvom — potovali smo s kolesi in peš — obdelala ves zahodni del kočevskega okraja, nekako zahodno od ceste Ljubljana—Sušak, in najbližjo okolico Kočevja, v celoti okrog 50 spomenikov. Težave, ki so se na precej težkem terenu pojavljale, so bile v zvezi z našimi prevoznimi sredstvi, na katerih smo vozili s seboj vso opremo in večino hrane, saj smo potovali deloma po popolnoma porušeni in zapuščenih naseljih.

Končne besede o spomeniški posesti kočevskega okraja na podlagi do sedaj pregledanih spomenikov še ni mogoče z gotovostjo izreči, saj je obdelana komaj slaba polovica terena in spomenikov. Verjetno pa se končna slika ne bo bistveno razlikovala od vtisov, ki jih je dobila ekipa na dosedANJI poti:

Vsa umetnostna posest kočevskega okraja je razen redkih, očitno importiranih predmetov, izrazito provincialnega značaja. Daleč od kulturnih in umetnostnih središč, — zaradi tujerodnega prebivalstva slednjim še bolj odmaknjena, — se je umetnost izražala močno samosvoje in spada večina predmetov vseh običajnih umetnostnih strok poleg umetne obrti v krog etnografskega gradiva. Pozabiti ne smemo, da ta zemlja nima prestare kulturne tradicije, kot jo zasledujemo v ostali Sloveniji že v prazgodovinski ali vsaj v rimski dobi, in da je bila prav zaradi svojih neprehtnih gozdov kolonizirana šele v visokem srednjem veku. Zato bi tu zaman iskali kulturnih prič zgodnjega srednjega veka.

Od do sedaj obdelanega gradiva je med arhitekturnimi spomeniki verjetno najstarejša ladja požgane podružnične cerkve v Štalarjih. Izpod ometa so se namreč pokazala zazidana romanska okna. Gotska arhitektura ni zapustila vidnejših spomenikov. Najbolj »gotska« je morda cerkev sv. Štefana na Klancu (Fara), pa še pri tej so poznejše prezidave močno zabrisale prvotno lice. Zamaskirane arhitekturne detajle bi bilo vsekakor vredno restavrirati. Večina cerkvenih stavb je iz pogotske dobe in predstavlja tip cerkve s tzv. odprtimi linami nad fasadno steno, z ravnim poslikanim stropom v ladji, kj pa se je v večini primerov umaknil novejšemu, neokusnemu oboku, in s tristrano zaključnim, ožjim prezbitერიem brez običajnih oken v zaključnih treh stranicah; vse to priča o vplivu primorskega juga, zlasti odprte stolpne line so značilne za mediteransko kulturno območje.

Barok je ustvaril poleg nekaterih večjih prostornin (*Corpus Christi* v Kočevju) tudi nekaj manjših z oktogonalnim tlorisom, ki so jih v polpretekli dobi prezidali v longitudinalne stavbe.

Vidnejših spomenikov plastike doslej nismo našli. Razen nekaterih res lepih baročnih oltarjev (*Dolga vas*, *Mahovnik*) je sicer ohranjenih precej manjših »zlatih« oltarjev 17. stol., toda večino je s poslikanjem pokvarila novejša roka. Vse ostalo pa so povprečni izdelki domačih rezbarjev (*Rutar*) in ne presegajo kroga ljudske umetnosti, ki jo po njenih značilnostih lahko skoraj imenujemo »kočevsko«.

Stensko slikarstvo je zelo revno. Sledovi dvojne plasti gotskih fresk so se pokazali v ladji požgane cerkve v *Štalcarjih*. Največji obseg zavzemata še slikana prezbiterija v *Novih Lazih* in v *Kočah*, ki pa sta oba zelo pozna in daleč od ideala tzv. »kranjskega prezbiterija«. Najbolj se je slikarstvo razživelo v slikanih stropih, ki pa so bili s stavbami vred med vojno po večini uničeni (n. pr. na *Smuki*, v *Čačiču*). Najlepši iz 17. stol. v *Klinji vasi*. Slik na steklo, ki so bile svoj čas tu zelo pogoste, skoraj ni več najti. Najpomembnejši slikarski spomenik smo odkrili v *Dolgi vasi*, in sicer oltarno sliko sv. Janeza Kancija, sign.: *Wergant pinx. 1768*, torej eno zadnjih del našega pomembnega baročnega mojstra. *Metzingerjeva* je verjetno *Smrt sv. Ane* v župnišču na *Fari*. Vse ostalo slikarstvo se izživlja v okviru pobaročne lokalne tradicije.

Od gradov prihajajo v poštev razvaline v *Kostelu ob Kolpi*, na *Fridrihštajnu* in v *Kočevju*. *Kostelski grad*, v čigar razvaline je danes vključena *vas*, je vreden vse naše pozornosti zaradi pokrajinske slike.

Čeprav kovčevska zemlja ni obogatila našega umetnostnega gradiva s pomembnimi deli, in so dela verna slika razmer v katerih so nastajala, je vendarle vredna vse pozornosti

Ekipa bo letos nadaljevala svoje delo.

M. Zadnikar

Varstvo etnografskih spomenikov

Ugotoviti moramo, da varstvo etnografskih spomenikov prihaja k nam precej pozno, za marsikatero spomenike, ki bi jih bilo mogoče rešiti v preteklih desetletjih in ki jih danes ni več na našem podeželju, pa žal celó prekasno. Da se je varstvo etnografskih spomenikov v Sloveniji tako občutno zakasnilo, ni toliko kriva enostransko pomanjkljivo izvedena organizacija našega predvojnega spomeniškega varstva, kolikor razna dejstva in momenti, ki jih posnemamo iz razvoja slovenske etnografije in ljudskega življenja. Eden prvih vzrokov zakasnelega varstva etnografskih spomenikov je nedvomno počasen razvoj slovenske etnografije v znanstveno panogo, ki naj zajame v svoj delokrog prav vse oblike ljudske kulture. Med raznimi vrstami ljudske kulture smo v slovenski etnografiji pričeli pozno, tako rekoč nazadnje raziskovati predvsem kmečko materialno kulturo, ki se kaže v naselju, hiši, gospodarskih poslopih, to se pravi v objektih, ki spadajo med bistvene vrste etnografskega spomeniškega varstva. Prave osnove za znanstveno etnografsko delo smo Slovenci dobili prav za prav šele na koncu 19., oziroma v začetku 20. stoletja. Pri tem mislim na *Matija Murka* in na njegov opis češkoslovaške razstave v Pragi, zlasti pa na njegovo razpravo o kmečki hiši pri *Jugoslovanih*, ki je važna predvsem zategadelj, ker nam priča, kako pozno smo v slovenski etnografiji pristopili k proučevanju enega najbistvenejših predmetov kmečke materialne kulture. Raziskovanje slovenske kmečke hiše pa je le počasi napredovalo; mnogo časa je po *Murkovi* razpravi moralo zopet preteči, da smo dognali poglobitve tipe slovenske kmečke hiše, ki jih uvrščamo med dragocene spomenike ljudskega stavbarstva na Slovenskem.

Vrhu tega nam še razni drugi, prav tako važni momenti slovenskega ljudskega življenja pojasnjujejo, zakaj je varstvo etnografskih spomenikov postalo pri nas aktualno šele v zadnjih desetletjih, najbolj pa med okupacijo in po osvoboditvi. Propadanje starih oblik kmečke kulture ubira do prve svetovne vojne razmeroma počasnejši tempo. Šele po prvi svetovni vojni, ko se je pričela naša vas hitreje razvijati in dobivati drugo podobo, da so spremembe že kar bile v oči, smo se resneje zavedli pomembnosti teh propadajočih etnografskih vrednot ter začeli poudarjati važnost njih ohranitve za narod in vedo o njem. Klici po ohranitvi etnografskih vrednot so se povsem razumljivo pojavili zlasti med vojno. Šele po osvoboditvi so z osnovanjem referata za etnografijo v Zavodu za varstvo spomenikov dobili vsi ti klici, vsa ta gesla in prizadevanja stvarno možnost, da jih v okviru zakona uresničimo.

Položaj našega podeželja je v pogledu etnografskih spomenikov zdaj po osvoboditvi tak, kakor ni bil še nikoli poprej. Ne glede na to, ali so dani pogoji za znanstveno utemeljeno zaščito pri nekaterih neraziskanih etnografskih objektih ali ne, nas položaj našega podeželja, naših

vasi po osvoboditvi in perspektive njih razvoja v bodočnosti nujno silijo, da se takoj vsestransko lotimo temeljite organizacije varstva etnografskih spomenikov. Za učinkovite varstvene ukrepe je danes brez dvoma zadnji čas. Zakaj kakor že v preteklih, tako tudi in zlasti v današnjih časih ni v ljudskem življenju nič stalnega, vse se pod novimi družbenimi in drugimi pogoji spreminja, stare vrednote zamenjujejo nove. Naša nova ljudska država skrbi za blaginjo delovnega ljudstva, za dviganje življenjske in kul-

Gorenjska hiša

turne ravni vseh svojih državljanov, tako da bodo naše vasi po besedah podpredsednika tov. E. Kardelja, v svojem bodočem razvoju docela spremenile podobo. Pridobitve tehničnega napredka, združni domovi, socialistična izgraditev naše vasi, pomenijo hkrati konec zaostajanja kmetijstva za industrijo. Nova ljudska oblast meni, da je tak razvoj vasi za blaginjo delovnega ljudstva nujno potreben, toda hkrati se v polni meri zaveda, da je treba vse pomembnejše priče stare ljudske kulture zavarovati in jih tako ohraniti etnografski vеди, seveda pod pogojem, da pri tem ne bodo ovirale napredka naše vasi.

Kaj vse je torej lahko etnografski spomenik, kaj vse iz slovenskega ljudskega življenja še more biti danes predmet spomeniškega varstva? Prav gotovo moramo med pglavitne etnografske spomenike kmečke materialne kulture uvrstiti naše naselje in razne primere ljudskega stavbarstva. Naselja s pripadajočimi zemljišči so zgovorne priče prvotnega načina naseljevanja naše zemlje in njene razdelitve. Med najčastitljivejšimi etnografskimi spomeniki je seveda kmečka hiša s svojimi različnimi gospodarskimi pritiklinami. Našo kmečko hišo so krajevni in časovni pogoji ter z raznimi načini in funkcijami gospodarstva povezane okoliščine oblikovale v več pglavitnih oblik. Tudi razni sestavni deli notranjščine kmečke hiše (ognjišče, peč itd.) niso nič manj važni, saj so tesno povezani s celotno gospodarsko strukturo in funkcijo kmečkega doma. Dalje nam pastirski stan, čeprav zasilen dom, odkriva dragoceno podobo naših najprvotnejših bivališč. Pomembni spomeniki ljudskega gospodarstva in ljudske ustvarjalnosti so raznovrstni sestavni deli kmečkega doma, gospodarske pritikline, kakor na priliko kozolec s svojimi različnimi oblikami, skedenj, kašča, zidanica, sušilnica, koruznjak, čebelnjak, vodnjak itd. Stara kmečka vozila, sani, čolni, splavi, dalje staro poljedelsko orodje, hišno — gospodinjsko orodje in posodje, svetilne naprave, razne mere, živinska oprema, vinogradniške, lovske pastirske naprave, vsi ti spomeniki materialne ljudske kulture predstavljajo tehten prispevek k spoznavanju preteklih oblik ljudskega gospodarstva, ljudske prehrane ter ljudskega življenja sploh. Naše stare obrtne delavnice, mlini, žage, lončarske peči, kovačnice, naša predilska, tkalska, pletarska in lesna obrt nam prav tako nudijo z vsem svojim inventarjem najzanesljivejše in nenadomestljivo spomeniško gradivo za spoznavanje zgodovinskega razvoja slovenske ljudske obrti. Spomeniki ljudskega pohoštva morejo biti razne skrinje, omare, mize, stoli, klopi, postelje, zibke itd.

Med najlepše spomenike etnografskega varstva pa spada vsekakor slovenska ljudska noša. V prvi polovici 19. stol. je bila slovenska ljudska noša na višku svojega razvoja. Tedaj smo imeli čez 40 raznih krojev. Lahko rečemo, da smo imeli toliko noš, kolikor narečij in govorov. In če se vprašamo, koliko noš smo iz tistih časov rešili za muzeje, moramo priznati, da prav malo. Zaradi tega bo naša varstvena skrb za noše, ki so še preostale in so etnografsko pomembne, toliko večja. Razni deli noš, kakor peče, zavijače, avbe s čelniki, pasovi, rokavci, moški kožuhi, razne tkanine kakor prti, otirači, posteljno perilo, čipke segajo s svojimi vezeninami že v duhovno ljudsko kulturo ter jih uvrščamo med dragocene primere ljudsko umetniške ustvarjalnosti. Ljudsko-umetnostni spomeniki pa so tudi razni drugi etnografski predmeti kot: slike na steklu, poslikane panjske končnice, votivne božjepotne podobe, poslikani cerkveni stropi, preprosta nabožna in posvetna plastika, vaška znamenja, preprosti nagrobniki, okrašeni keramični in rezbarski

izdelki, naposled razni predmeti iz ljudskih običajev, kakor velikonočna pisane, jaslice, podobice, pustne krinke, ženitovanjsko in drugo priložnostno pecivo. Neprecenljivo znanstveno vrednost imajo končno še mnogi drugi spomeniki naše ljudske kulture, kakor stara ljudska glasbila, predmeti ljudskega prava, stare slike z ljudskimi nošami in prizori iz ljudskega življenja, stari ljudski napisi na nagrobnikih ali kjerkoli, stari rokopisi ljudskih pesmaric, zgodb in prerokb, knjige ljudskega zdravstva, zagovorov, stare kronike, obredniki, zemljiške knjige, zapisi narodnega blaga, — skratka vse, kar nam s pridom pomaga pri proučevanju preteklega ljudskega življenja.

Ta seznam etnografskih predmetov, ki jih bo moralo etnografsko spomeništvu varstvo upoštevati, pa seveda nikakor ni popoln. Marsikatere slovenske pokrajine hranijo še razne posebnosti, ki jih ne bomo smeli prezreti.

Iz gornjih, čeprav nepopolnih navedb pa že sledi, da obsega varstvo etnografskih spomenikov izredno veliko množico raznovrstnih predmetov ljudske kulture. Spričo tega je varstvo etnografskih spomenikov zelo težavna naloga, težavna še posebno zavoljo tega, ker nimamo na tem področju še nobenih izkušenj. Težili bomo vsekakor za tem, da zavarujemo čim več pomembnejših etnografskih spomenikov. Kako bo ta naša težnja v praksi izvedljiva, je pa drugo vprašanje. Zaradi tega je treba že zdaj računati s tem, da nikakor ne bo mogel biti na terenu zavarovan vsak etnografski predmet, ki je starinskega ali celo spomeniškega značaja. Če bi hoteli zavarovati prav vse brez razlike, bi s tem varstvo etnografskih spomenikov preveč zapletli, njegovo uspešno izvedbo, kakor tudi evidenco nad zaščitnimi predmeti pa samo otežkočili, če ne celo onemogočili. Prizadevali si bomo, da bomo v vsakem etnografsko zaključenem predelu zavarovali eno, dve, po potrebi tudi več res značilnih, enotnih in dobro ohranjenih naselij, dalje najizrazitejše primere ljudskega stavbarstva kot se kažejo v poglavitnih hišnih tipih in gospodarskih pritiklinah; nadalje bomo med drugim zaščitili stare, res pristne ljudske noše, ki jih pogrešamo v naših muzejih ter so za študij izredno važne. In tako dalje. S tem bomo zaščitili spomenike, res najbolj vredne varstva, ki jih bo mogoče vsak čas in brez večjih težav nadzirati. S tem tudi končno ne bomo zavirali bodočega napredka naše vasi.

Vsa podrobna in tehnična vprašanja v zvezi z uspešno zaščito etnografskih spomenikov so v veliki meri odvisna od tega, ali je zavarovani predmet premičnega ali nepremičnega značaja. Zaščitenege etnografskega spomenika, ki je nepremična, torej na primer kmečke hiše, brez dovoljenja Zavoda za varstvo spomenikov ne bo smel nihče podirati ali obnavljati. Vsako najmanjšo prezidavo bo smel lastnik izvesti le z dovoljenjem in pod nadzorstvom Zavoda za spomeniško varstvo. Premičnin, na primer noš, lastniki ne bodo smeli prekrojovati; dolžnost njenega lastnika bo, da jo čim skrbneje čuva, zlasti pa, da je brez dovoljenja Zavoda ne proda ali pokloni drugemu. Če namerava lastnik zavarovano ljudsko nošo prodati, mora o tem poprej obvestiti Zavod za spomeniško varstvo. Sicer pa bo Zavod pri večini etnografskih predmetov, ki so premičnega značaja, ki jih lastniki ne rabijo ter jih lahko brez škode pogrešajo, poskrbel, da pridejo čimprej v pristojne muzeje. Tako bodo etnografski predmeti premičnega značaja brez dvoma najboljše zaščiteni ter ohranjeni znanosti.

Vse tiste etnografske objekte, ki jih iz kakršnih koli vzrokov ne bi mogli zavarovati, pa moramo čimprej fotografirati, popisati njih sestavne dele in ves inventar ter dognati vse, kar je v zvezi z njihovo funkcijo, delo-

krogom itd. Tudi to je zaščita svoje vrste, saj bomo tako v besedi in sliki ohranili etnografski znanosti predmet, ki ga morebiti jutri že ne bo več na terenu.

Končno ne smemo pozabiti na eno naših osnovnih dolžnosti, namreč da budimo v ljudeh smisel za ohranjevanje etnografskih vrednot, ki je njih znanstvena in estetska vrednost po zakonu splošna ljudska dobrina. Zavedati se moramo, da imamo pri varstvu etnografskih spomenikov, dragocenih prič našega starega ljudskega življenja, opraviti s predmeti, ki so domala vsi še v lasti posameznikov po deželi in v mestih. Če bo to naše ljudstvo dovolj kulturno zavedno in bo pravilno pojmovalo pomen varstva takšnih spomenikov, potem končni uspeh gotovo ne bo izostal. Ohranili bomo našim potomcem in naši znanosti vrsto pomembnih vrednot ter s tem hkrati najlepše dokazali našo narodno in kulturno zrelost.

B. Orel

Etnografski spomeniki v sežanskem okraju

Sežanski okraj je danes večji kakor nekdanj pod Avstrijo, ker obsega tudi del bivšega samostojnega komenskega okraja, tako imenovani »Dolenji Kras« ali »Dolenjščino«. Prav ta zahodni del sežanskega okraja je bil krvavo prizorišče prve svetovne vojne, ki je vrsto vasi porušila dobesedno do tal. In vendar so na mestu starih vasi vstale nove: poleg Doberdoba, ki je ostal v Italiji, n. pr. Kostanjevica, Opačja sela, Temnica, Nova vas, Brestovica in druge, kjer etnograf nikakor ne bo mogel in ne sme brezbrizno mimo, češ »Tu nimam kaj iskati! To je vse novo!« Tako preprosto ne gre. Ljudje so si namreč obnovili domove, pričeli obdelovati zemljo; kamnarji so se še uporneje zagrizli v kamen; stare ženice, dekleta, priložnostni ali poklicni pevci so v letih begunstva celo obogatili svoj pesemski in pripovedni program ter prenesli iz osrednje in vzhodne Slovenije domov na zahod marsikaj dotlej neznanega. Tako se pojavljajo prav zanimiva vprašanja, ki jih bo treba prej ali slej resno pretresti. Toda rad bi zelo konkretno nakazal nekaj najnujnejših nalog, ki čakajo zaupnike etnografskega varstva v sežanskem okraju.

Po gmajnah (redkeje v senožetih) Gornjega Krasa in tudi že v območju STO-ja samevajo tako imenovane »hiše«, »hiške« ali »bajte«. To so pastirska zaklonišča proti burji in dežju, v nevihtah ob letnem času pa nudijo zavetje tudi poljedelcu — trem, štirim, celo šestim sklonjenim osebam. Zunaj so te hiške največkrat štirivoglate, pogled v notranjščino pa nam pove, da imamo opravka z eliptičnimi, včasih kar okroglimi zgradbami, ob katerih se človek nehote spomni jajčastih tlorisov stanov v Kamniških planinah. Vsekakor gre tu za izredno staro izročilo, ki sega verjetno v prazgodovinske čase. Kljub temu pa tem spomenikom nihče ne posveča zaslužene pažnje. Domačin se danes komaj zmeni zanje, ker s spremembo gospodarskih oblik postajajo nekako odvečne; turist, ki drvi po asfaltirani cesti in včasih celo tisti, ki izbira bolj odročna pota, kaj lahko prezre te spomenike. Ni torej čudno, če jih tudi slovenski etnografski letopisi vsaj do danes ne omenjajo niti z besedico. Italijanski etnografi so deloma obravnavali samo podobne primitivne zgradbe v jugozahodni Istri, kjer gre v osnovi brez dvoma za isti pojav, a nastopajo vendarle tehnično bolj dovršene in tudi lepotno izrazitejše okrogle oblike »kuč« (»kučarjev«, »tugurjev«, »casit«, itd.), ki so po svoji funkciji — vsaj danes — ozko povezane s poljedelstvom. Kaj naj bi storil v tem primeru zaupnik sežanskega, ajdovskega, ilirsko-bistriškega in morda še katerega okraja? Izkoristi naj prvo lepo nedeljo, praznik ali kakršenkoli prosti čas ter jo mahne čez kraško gmajno: prvič bo to etnografsko redkost »odkril« zase, drugič pa bo med raznimi primerki teh »hiš« že pričel gledati, katere so lepše, starejše, zanimivejše po svoji obliki, legi, i. p.; obenem bo morda tudi risal, fotografiral in vnašal svoja opažanja v potni zapisnik. Svoje izsledke bo zaupnik ob prvi priložnosti sporočil v centralo, to je etnografskemu referatu Zavoda za varstvo, ki naj bi kmalu izdal ukrepe za zavarovanje nekaterih značilnejših primerkov »hiš«.

Poglavje zase so primorske strehe. Te strehe, kakor je poudaril prof. Stelè že v knjigi »Umetnost v Primorju«, imajo očitne prazgodovinske osnove in kažejo prvotno streho kraških

predelov. Mimogrede bi dostavil, da je pri izkopavanju stiške gomile leta 1946 prišel na dan zanimiv grob, pokrit prav s takimi in podobno naslonjenimi ploščami škriljevca kakor kraške strehe. Taka kraška streha tu in tam še danes pokriva enoceličen prostor. Varstveno pa so take strehe precej težak problem. Na kulturnih stavbah — cerkvah, zakristijah, zvonikih, i. p. — je stvar lažja kakor pri stanovanjskih stavbah. Zaradi velike teže skril se slame, »špirovci« in drugi leseni podporni deli (ponekod stari že več stoletij in poleg tega slabo vzdrževani) pričnajo šibiti in kriviti, tako da pomenijo resno nevarnost za stanovalce. Jasno je, da v takih primerih, ko gre za življenje, ni govora o kakem posredovanju zaupnikov. Strah, da bi se skrli zrušile same, narekuje lastnikom predčasno umetno rušenje. In vendar smo pred bodočimi rodovi obvezani, da jim ohranimo na naših tleh vsaj nekaj takih prič davne preteklosti. Pri izberi tovrstnih objektov, ki bi jih bilo treba brezpogojno zavarovati, bo spet važna vloga zaupnika, ki bo natančno poučen o stanju v svojem okraju, tako da bo lahko kadarkoli postregel centralnim organom spomeniškega varstva s predlogi, nasveti ali vsaj z evidenčnimi podatki.

Iz okvira ljudske materialne kulture bi omenil še ognjišča. Iz otroških let se spominjam n. pr. v rojstni vasi Koprivi, ki šteje okrog 60 živih ognjev, kakih 18—20 odprtih ognjišč, medtem ko bi jih danes s težavo morda še naštel pet. Ognjišča so bila za italijanske uprave med dvema vojnama zavarovana, vendar v manjši meri kot etnografski spomeniki, bolj pa zaradi kamnoseških oz. klesarskih okraskov na čelni strani. Pokrajinski spomeniški urad v Trstu (»Sovrintendenza alle belle arti«) je prepovedal rušenje ognjišč na Krasu, toda prepoved je nujno ostala na papirju, saj je bila postavljena premočno stvarno, presplošno. Mi se bomo morali omejiti na nekaj določenih ognjišč, ki jih bomo pa zares obvarovali, najlepše morda tako, da jih bomo prenesli v slovenski »Skansen«, ko bo čas za to. Z izbiranjem in tudi s pogajanji z lastniki pa bi kazalo pohiteti, saj nam lastnik po dogovoru lahko ognjišče spravi, čeprav sam namesto njega dene v hišo štedilnik. Ne moremo pa si ogledovati, izbirati in ocenjevati že porušениh ognjišč. Zaupnik nas bo tudi tukaj vodil, nam svetoval in posreboval.

Pri socialni kulturi bi bilo odveč podrobno naštevati razne običaje, pravne starine in drugo. Rad bi opozoril le na posebno vrsto »spomenikov«, o katerih kaj malo čujemo, še manj pa beremo, vsaj pri nas na Slovenskem. Med starimi hišnimi imeni na Gorenjem Krasu imamo celo vrsto takih, ki imajo za podlago žensko ime: Metni, Micni, Urškini, Ančkini, Jerni, Lenini, Gendrni itd. Kaj naj rečemo o Metah, Lenah, Gendrah in drugih ženah, ki so dale hišam ime? Morda to, da so bile pač »blagonice« (verbarice, dotarice i. p.), vdove, da so »nosile hlače« namesto svojih mož? V posameznih primerih bo to seveda držalo, kaj takega načelno posplošiti pa bi si ne upal. Popolnoma drugačno pričevanje o razmerju med možem in ženo v preteklosti nam podajajo rokopisni »Paberki« avberskega župnega upravitelja V. Ščeka. Ta je menda okrog leta 1930 v avberski duhovniji (dolina Raše) pokopal zadnjo ženo, ki je svojega moža od dneva poroke do smrti stalno vikala, mož pa je njo tikal. To naj bi ne bil osamljen primer, ampak nekako pravilo. Kako naj spravimo v sklad dvojice tako nasprotujočih si izročil? Dalje: V Dobravljah je bila pred 110 leti takale poroka: nevesta je bila stara 19 let, ženin pa komaj 14 let. Kakšni razlogi so tu silili v zakon obe stranki? Pojasnilo, da se je ženin z zakonom hotel izogniti vojaški suknji, ni dovolj prepričevalno. Kdo bi mogel loviti v vojake štirinajstletnega fantiča? Tudi vemo, da je nevesta ostala na svojem domu, ženin pa na svojem, kakor nam potrjujejo matične knjige, ki beležijo prvega otroka komaj kakih osem let po poroki. V tomajskih matičnih knjigah (od leta 1625 dalje) bi lahko zasledili več takih primerov. Potrebno bi bilo, da bi posvečali vso pažnjo tudi takim pojavom. Zaupnik ima pri tem prednost, da je bliže prvim virom, ker na svojem terenu lahko marsikaj sam neposredno opazi, še več pa lahko izve v razgovoru z znanci in s starimi ljudmi.

Nekak prednosten položaj v slovenski etnografiji je imela doslej besedna umetnost, ustno slovstvo ali »folklor« v ožjem smislu, in je zato široki javnosti razmeroma najbolj znana. In kljub temu je sežanski okraj tudi tu v marsičem podoben ledini. Nekateri ugledni domačini, kakor M. Sila iz Povirja, L. Žvab iz Dutovelj, K. Štrekelj z Gorjanskega in redki drugi so s svojim nabiralnim delom potegnili komaj prve ravne brazde. Vse ostalo nas še čaka. Seveda bo zaupnik v posameznih primerih, če bi naletel n. pr. na izrednega pripovedovalca, storil najboljše, da o tem takoj obvesti referenta pri Zavodu. Med drugimi bi bilo v sežanskem okraju vredno poiskati in »zaslišati« dva berača (le če sta še živa): prvi je znan pod imenom Lojze iz

Vojščice, drugi pa je striček iz Mavhinj, ki se je še tik pred vojno leto in dan potepal okrog z brinjevim šopkom v gumbnici in s pesmijo na ustih.

Ljudska upodabljaljoča umetnost je v sežanskem okraju skoro neraziskana. In vendar je toliko gradiva, ki naravnost kliče po obdelavi! Izdelki v kamnu n. pr. so prav v tem okraju izredno bogati ne samo številčno ampak tudi kakovostno. Tu je pač domovina kamna, ki je dal celo hišno ime »Kamnarjevim« na Volčjem gradu pri Komnu. Mojstrsko izdelani portali ali »kalone« (Šepulje, Volčji grad, Lipa, Kreplje itd.), »šape« vodnjakov z reliefi (Avber, Gorjansko, Dutovlje, itd). prava ali dekorativna plastika na obcestnih znamenjih, nagrobnikih, ognjiščih in drugod nam priča o visoki stopnji kamnoseške kulture, ki je zlepa ne bi našli toliko na tako ozkem prostoru kakor tukaj. No, in tudi v tem primeru čaka naše zaupnike prav hvaležna naloga: ne samo prva »pomoč« pri evidentiranju vsega tega kulturnega bogastva, ampak tudi kasneje pri obdelavi nabranega gradiva. Koliko drobnih in na videz nepomembnih podatkov je namreč treba, preden iz posameznih raztresenih in nepovezanih drobcev nastane skladen pisan mozaik!

M. Matičetov

Spomeniki narodno osvobodilne borbe

Če so umetnostni in etnografski spomeniki odsev kulturno oblikovalne volje našega naroda in prirodni spomeniki nepogrešljivi lepotni okvir našega življenja, govornica zemlje, iz katere smo zrasli, pa so spomeniki NOB izraz narodove moči in zavesti, izraz sproščenja vseh pozitivnih ljudskih sil v borbi za narodno in socialno svobodo, pravico in nov družbeni red, ki je zrasel nad razvalinami starega sveta in vojne groze v znamenju miru, stopnjevanje ljudske zavesti v delu za skupni dobrobit in trajni mir v novi ljudski državi. Ti spomeniki so priče najveličastnejšega razdobja naše zgodovine, nadčloveškega upora proti zlu in sili fašističnega okupatorja in zgodovinsko neprecenljivo važen dokaz širjenja in poglobljanja politične in vojaške organizacije vsenarodnega odpora in borbe v napetosti s protisilami od strani domačih in tujih nasprotnikov.

Če hočemo dojeti in razumeti ves potek osvobodilne borbe od okupatorjevega vdora v predaprilsko Jugoslavijo 6. aprila 1941, preko osnovanja in vedno večjega razmaha OF, partizanskih čet in njih akcij, preko vseh okupatorjevih nasilstev in njih nečloveških metod do zmagovitih vojaških in političnih uspehov našega ljudstva do končne osvoboditve, moramo pač preiskati vse silnice, ki so pri tem delovale; preiskati moramo »spočetka še tanko, pa vedno gostejšo mrežo niti, ki so vezale posamezne vozle osvobodilnega pokreta«, poznati moramo vse točke in baze osvobodilnih organov od IO OF, CK KPS do nižjih ljudskih odborov ter sedežev in baz vojnih poveljstev od Glavnega poveljstva do korpusov in divizij in IV. operativne cone, upoštevati moramo baze naših tehnik in tiskarn, skrite partizanske bolnice v gozdovih in nedostopnih grapah, partizanske delavnice in obrate, gospodarske in prehranjevalne ustanove pa tudi vse tiste priče našega trpljenja kot so okupatorjeve ječe, mučilnice, kraji streljanja talcev itd. In končno: skrbeti moramo, za zapisano dokumentarno gradivo pa tudi za ustno izročilo, ki je še ohranjeno med ljudstvom in borci.

Kaj torej more biti spomenik NOB?

Spomenik NOB je lahko »vsak premičen ali nepremičen predmet, njih skupina, kraj ali pokrajinski predel, ki je v zvezi z razvojem narodno osvobodilnega pokreta«. Med važnimi spomeniki razlikujemo v glavnem dve skupini:

1. Spomeniki aktivnega oboroženega odpora in večje politične pomembnosti. a) Poslopja, v katerih so bili izvršeni važni, ves osvobodilni pokret zadevajoči sklepi. b) Sedeži in baze vrhovnih političnih in vojaških organov, prvi bunkerji in taborišča prvih partizanskih borcev in voditeljev. c) Točke in baze važnejših partizanskih tehnik in tiskarn. č) Važne partizanske bolnišnice. d) Množični grobovi partizanskih borcev. e) Kraji smrti narodnih herojev. f) Kraji ustanovitve prvih brigad. g) Kraji in položaji važnejših borb. h) Vse področje Kočevskega roga, kjer je bil najdlje sedež vrhovnih osvobodilnih organov in bil kompleks SCVPB in tiskarne.

Kočevski Rog, z baze T20, baraka IOOF zgrajena v poletju 1944

2. Spomeniki, ki spominjajo na strahote nasilja okupatorjev in njih pomagačev. a) Najbolj znane mučilnice in zapori. b) Belogardistična postojanka Sv. Urh. c) Kraji množičnega ubijanja talcev in njih grobovi. č) Značilnejši okupatorski bunkerji in utrdbe. d) Pomembnejša preselitvena in koncentracijska taborišča.

Pri varstvu teh spomenikov pa je treba poleg njih pomembnosti upoštevati tudi njih ohranjenost. Od tega je tudi odvisno ali jih bomo zavarovali v celoti ali označili z napisom ali poudarili s primernim spomenikom, vse to pa v soglasju z merodajnimi zavodi in Zavodom za varstvo kulturnih spomenikov. Najnujnejše pa je, da najprej vse take predmete popišemo, da vso Slovenijo natančno preiščemo ter ugotovimo stanje in funkcijo posameznih objektov narodno osvobodilne borbe ter rešimo vse dragocene listine, tiskovine, zapiske, skice, fotografije in podobno, kar morda še hranijo posamezni lastniki ali je še skrito po bunkerjih. Naloga naših zaupnikov in sodelavcev na terenu je, da posvete temu gradivu vso pažnjo.

Delo na terenu naj zasleduje tri glavne smeri:

1. Ugotovi naj zgodovinski razvoj narodno osvobodilnega pokreta na določenem odseku.

2. Ugotovi naj vse objekte in terene, ki so kakorkoli v zvezi z NOB.

3. Ugotovi naj za NOB zaslužne ljudi dotičnega odseka.

Pri tem mora polagati posebno važnost in natančnost na prvo razvojno dobo 1941-1943 in na prve začetke partizanskega pokreta v kakem kraju.

Načrt in razdelitev dela je treba pred začetkom sporočiti Zavodu in Muzeju NOB. Na terenu samem je treba poiskati stike z ljudmi, ki so tu delovali za časa NOB, poiskati stike s krajevnim odborom borcev in preko tega s partizani, ki so na tem terenu delovali v času borbe. Prav tako je treba o nameravani poti obvestiti vse KLO-je in doseči njih podporo in sodelovanje.

V ostalem naj se zaupniki in ekipe ravnajo po podrobnih navodilih, ki smo jih nedavno razposlali.

Varstvo prirode

Čeprav se je človek povzpел za gospodarja narave in jo ima pravico izrabljati za svoj obstoj ter izkoriščati za svoje udobnejše življenje, vendar zavedno čuti, da je tudi sam del narave in še vedno z vsem bitjem in žitjem z njo povezan. Ni torej čudno, da raste njegovo zanimanje za naravo in za vse, kar se v njej godi, vzporedno z njegovim lastnim napredkom in izobrazbo.

Iz takega zanimanja se je porodila želja, da se ohrani narava v svoji pristnosti in prvotnosti ter očuva v njej zlasti vse tisto, kar je lepega, slikovitega in redkega, kar mogočno ali skrivnostno vpliva na človeka ter mu vzbuja občudovanje in ljubezen do narave ali mu daje pobudo za proučevanje njenega življenja, snovanja v nenehnih izpremembah.

Želja po zaščiti narave je zajela ves kulturni svet in vodila zakone, ki predpisujejo, kako naj se zaščita izvaja in kaj je pred iztrebljenjem in izmaličenjem zavarovati. V glavnem zavzemajo te oblastvene odredbe, ki so vzklicile iz namena, omogočiti prav vsakemu človeku, da uživa krasoto in zanimivosti, svoje dežele in si v neskvarjeni naravi razvedri duha, naslednje prizadeve: 1. Ustanovitev in vzdrževanje varstvenih parkov (rezervatov), kjer naj se nemoteno razvija živalstvo in rastlinstvo po svojih naravnih zakonih. 2. Zaščito vseh znanstveno zanimivih, redkih in za dotično deželo tipičnih živali in rastlin, ki jim preti pogin. 3. Obvarovanje posameznih važnih ali čudovitih prirodnin in naravnih čudes ter lepote razdejanja in izmaličenja, oziroma očuvanje njihove prvotnosti. 4. Vzbujanje ljubezni do narave v ljudskih plasteh, da bo vsak razumel pomen in važnost varstva prirode in pri varstvu po svojih močeh in zmožnostih sodeloval.

Dasi stremljenje po varstvu narave ni staro, je vendar že doseglo kljub nemirnim časom zadnjih desetletij izredne uspehe. Znani so nacionalni parki v Ameriki, kakor Yellowstonov park z 9250 km² površine, Sequoia park, Yosemite park, Glacier park, potem znameniti švicarski rezervat v Graubündenu, kjer so naselili celo prvotno živalstvo itd. Tudi v Novi Zelandiji in Avstraliji že obstojajo varstvena ozemlja in na Javi je obširen pragozd v popolni zaščiti. Po številu varstvenih parkov, preudarno izbranih tako, da je zaščiten vse redko in značilno živalstvo in rastlinstvo ter svojstvene pokrajine, prednjači vsem državam na svetu Sovjetska zveza. V svoji ogromni razsežnosti od severnega tečaja do 32° sev. širine in po zemljepisni dolžini objemajoč malone polovico zemeljske oble, je Sovjetska zveza tako raznolična

po živalstvu, rastlinstvu, v geološkem in klimatičnem pogledu, kakor nobena druga država. Vse to so ruski znanstveniki upoštevali, ko so določali, kje in zakaj naj se ustanove varstveni parki. Takih večjih zaščitenih ozemelj ima Sovjetska zveza nad štirideset.

Tudi v naši zvezni republiki je ljudska oblast v spoznanju, da je treba očuvati lepote in znamenitosti naše zemlje, izdala splošni zakon o varstvu kulturnih spomenikov in naravnih redkosti. Na podlagi tega zakona je bil ustanovljen v Ljubljani Zavod za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Slovenije s samostojnim referatom za varstvo prirode, ki proučuje vprašanje varstva prirode v LR Sloveniji in stavlja zadevne predloge. Ti predlogi zadevajo tako rastlinstvo in živalstvo kakor tudi pokrajinske predele, kjer naj živali in rastline nemoteno, brez človeškega vpliva žive, rasto in se množijo ali kjer je vsaj rastlinstvo zaščiten.

Zaščita rastlin ima namen, da se ohranijo rastlinske vrste, ki so redke ali značilne za domačo floro, znanstveno znamenite ali pa so koristne za kako panogo narodnega gospodarstva, (n. pr. čebelarstvo). Poleg tega stremi zaščitno delo tudi za tem, da bi preprečilo vsako množično trgiranje in nabiranje rastlin, ki ne služijo za prehrano ali v zdravilstvu, temveč je le grda razvada izletnikov. Šopi nabranih cvetlic, ki vene po cestah in v vlakih odvržene, pričajo o brezobzirnosti izletnikov posebne vrste. Izletne kraje oropajo njihovega okrasa in ne pomislijo, da bodo prišli za njimi uživati naravo drugi izletniki; taki ljudje so brez čuta za skupnost in se ne zavedajo odgovornosti, da so morda povzročili škodo znanosti, ki bi utegnila prav iz teh rastlin črpati človeštvu v prid mnogotero spoznanje. In če drugega ne, naj bi se taki ljudje vsaj zavedali, da ni njihovo, kar uničujejo. Ne samo z ruvanjem, tudi s trganjem cvetov uniči marsikatero rastlino, predvsem enoletnice, ki se razmnožujejo samo s semeni.

Razen zavarovanja teh redkih in znamenitih rastlinskih vrst pred iztrebljanjem, hoče varstvo prirode ohraniti tudi lepe ali veličastne poedince, zlasti posebna drevesa in drevesne skupine, ki krasijo svojo okolico ali so zgodovinskega ter narodopisnega pomena: take so stare vaške lipe, mogočni hrasti in botanično zanimivi nasadi (parki).

Slična načela kakor za rastlinstvo veljajo tudi za zaščito živalstva. Mero-dajno za to zaščito je, da je žival redka, znanstveno pomembna, tipična za našo deželo ali koristna za poljedelstvo, gozdarstvo ali kako drugo vejo narodnega gospodarstva. Kar zadeva živali, ki spadajo v lov, si delita skrb za njihovo zaščito Zavod za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Slovenije in Ministrstvo za gozdarstvo in poljedelstvo. Uredba o lovopustih določa za večino teh živali daljša ali krajša časovna razdobja, v katerih jih je prepovedano loviti. Prepoveduje tudi lovna sredstva, ki bi utegnila zaščite vredno živalsko vrsto zatreti. Popolnoma zaščitene so ptice pevke in nekatere ptice, ki koristijo polju in gozdovom. Zaščito rib ureja ribarski zakon. Kjer se morda ti ukrepi ne krijejo popolnoma s prizadevanjem varstva prirode, je njegova naloga, da se zavzame zlasti za redke živali, ki sicer spadajo v lov, in stavi svoje zaščitne predloge. Vse drugo živalstvo, kar ga je vredno ali potrebno ohraniti, je v skrbi referata za varstvo prirode. V prvi vrsti prihajajo tu v poštev redke in za znanstvo pomembne živali, nadalje koristne živali, v kolikor že niso pod zakonskim varstvom. V prvo vrsto spadajo nekateri hrošči in metulji ter vsa jamska favna, v drugo skupino pa nekatere ujede in sove, vsi netopirji in nekaj plazilcev ter krkonov.

Z dosego zakonske zaščite teh živali pa delo za varstvo prirode ni končano. Morda je njegova še važnejša naloga, da v vseh ljudskih plasteh vzgoji zanimanje za lepoto neizkažene narave in ljubezen do nje, da vzbudi v vsakem človeku trajno zavest povezanosti z naravo, katere del je, naučiti mora človeka, živeti z naravo, da je ne bo uničeval in posegal v njen red, kjer tega ne zahteva njegov obstoj.

Varstvo prirode sega preko posameznih rastlinskih in živalskih vrst, ki jih stavlja pod zaščito, tudi v posebne krajevne predele, kjer je vse rastlinstvo in živalstvo zaščiteno, tako da živi in se razvija brez motnje od strani človeka. V takih zaščitinah ozemlih, varstvenih parkih, je omejeno ali povsem izključeno tudi vsako gospodarsko izkoriščanje zemlje in obiskovalci ne smejo motiti tamošnjega življenja ne z lovom ne s trganjem rastlin.

V naši gosto obljudeni domovini, katere zemljo moramo zaradi obnove in samostojne prehrane ter drugih okolnosti intenzivno izkoriščati, je takih predelov le malo na razpolago, vendar je nekaj takih, ki prenesejo popolno zaščito brez škode za skupni dobrobit. Saj varstvo prirode ni samo stvar čustva, ampak ima tudi praktičen pomen. S poseganjem v naravo je človek marsikje razdril ravnotežje v medsebojni odvisnosti živih bitij, ki se more vprav z ustanovitvami varstvenih parkov popraviti v človekovo korist. S. Bevk

Zaščiteni prirodni spomeniki

1. Redka alpska flora.

(Odredba o zavarovanju redke flore, razglašena v Uradnem listu št. 138/23 1947).

2. Tipični barski gozd na Ljubljanskem barju.

(Okrajna komisija za agrarno reformo je dodelila Referatu 11. avgusta 1947 51.1316 ha barskega gozda v upravo. Objekt bo služil za znanstvena botanična raziskovanja).

3. Pragozd v Borovški gori v kočevskih hribih.

(Ministrstvo za kmetijstvo in gozdarstvo je izločilo 20 ha pragozda kot zaščitene, 28. julija 1947).

4. Stari hrasti na razlaščenem posestvu Wilsonije pri Rečici nad Bledom.

5. Vršički iglastega drevja.

(Ministrstvo za kmetijstvo in gozdarstvo je z okrožnico na OLO in MLO na našo pobudo prepovedalo trganje vršičkov).

6. Park v Volčjem potoku.

(Bil je zaščiteno 1946. leta).

Zaupniki naj opozarjajo ljudstvo na odredbe o zaščiti in na veliki pomen ohranitve prirodnih lepot in znamenitosti Slovenije.

Referat je predlagal Ministrstvu tudi zaščito mnogih drugih objektov. Te odredbe bodo v najkrajšem času objavljene v Uradnem listu in v vestniku Varstvo spomenikov.

*

Vinjeta na str. 2. predstavlja poznogotsko podokensko polico na fasadi hiše št. 23. na Glavnem trgu v Kamniku, vinjeta na str. 11. pa poznogotski kamnoseški mojstrski znak na sklepniku v prezbiteriju cerkve na Križni gori nad Škofjo Loko.

Za klišee se zahvaljujemo Akademiji znanosti in umetnosti v Ljubljani, uredništvu Slovenskega poročevalca ter Etnografskemu muzeju in Društvu za umetnostno zgodovino v Ljubljani.

»Varstvo spomenikov« izhaja štirikrat na leto, za l. 1948 pa dvakrat. Izdaja ga Zavod za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti LRS. Urejuje ga uredniški odbor. Odgovorni urednik dr. F. Šijanec, Ljubljana, Tomanova 1. Tiska tiskarna Slovenskega poročevalca.